

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Azərbaycan Respublikasında bankların müasir vəziyyəti və onların
inkişaf istiqamətlərinin statistik tədqiqi”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İsgəndərov Ülvi İlham oğlu

BAKİ – 2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **20__-ci il**

**“Azərbaycan Respublikasında bankların müasir vəziyyəti və onların inkişaf
istiqamətlərinin statistik tədqiqi”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060406 – “Statistika”

İxtisaslaşma: “Müəssisələrin statistikasi”

Qrup: 702

Magistrant:
İsgəndərov Ülvi İlham

_____ **imza**

Proqram rəhbəri
i.ü.f.d., dos., Hümbətova Süqra İnqilab

_____ **imza**

Elmi rəhbər :
i.e.n.,dos. Cabbarova Aynur İmran

_____ **imza**

Kafedra müdiri
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

_____ **imza**

BAKİ – 2020

Elm andı

Mən İsgəndərov Ülvi İlham oğlu and içirəm ki, “Azərbaycan Respublikasında bankların müasir vəziyyəti və onların inkişaf istiqamətlərinin statistik tədqiqi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ADF	Gücləndirilmiş Dikey Fuller testi
ARDL	Autoregressive Distributed-lagged
ARDNF	Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu
LM	Lagrange Multiplier
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA BANKLARIN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ ONLARIN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİNİN STATİSTİK TƏDQIQI

Xülasə

Tədqiqatın aktuallığı: Hazırda iqtisadi inkişaf şəraitində bankların fəaliyyətinin tərəqqisi problemlərinin tədqiq edilməsi hər zamanki kimi aktual mövzu kimi gündəmdə qalmaqdadır. Müasir iqtisadi mühitin tələblərinə əsasən həyata keçirilən iqtisadi islahatlar bank fəaliyyətin daha da inkişaf etdirilməsini, onların müasir prinsiplər üzrə yaradılmasını tələb edir. Həyata keçirilən islahatlar bank sisteminin sabitliyinin və sürətli tərəqqisinin təmin olunması üçün uyğun şərait yaradır. Bank böhranları, devalvasiyalar, Covid 19 epidemiyası və belə tsiklik vəziyyətləri nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasında müasir bank sahəsinin tərəqqi əlamətlərinin tədqiq edilməsi və inkişaf etdirilmə istiqamətləri üzrə araşdırma edilməsi zərurəti mövzunun aktuallığını təmin edir.

Tədqiqatın məqsədi: Müasir iqtisadi tərəqqisində bankların nə qədər vacib rolə malik olduğunu araşdırmaq, bankların əsas inkişaf istiqamətlərini araşdırmaq

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Prortfel riskinin ölçülməsi metodu, kapital aktivlərinin qiymət modeli, RMD (riskə məruz dəyər), GAP və Duration analizləri E-views 9 proqramı üzərindən aparılmışdır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan respublikasının Mərkəz Bankının, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin, Paşa bankın, Kapital bankın, ASB bankın, Yapıkredi bankın, Azərbaycan Beynəlxalq bankının, Premium bankın, Günay bankın, Unibankın, Bank Respublikanın, Xalq bankın, AFB bankın, Rabitə bankın, Ziraat bankın, Bank Avrasiyanın Accessbank rəsmi saytının və yerli müəssisələrin risk analizinə dair hesabatları.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Kommersiya banklarının maliyyə hesabatlarının əldə edilməsinin çətinliyi.

Nəticələrin elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Banklarda müasir inkişaf səviyyəsini, qeyri-faiz gəlirlərinin mənfəət və risk üzərindəki təsirini ölçməkmüş, panel data reqresiya analizindən, E-views 9 proqramı təhlilindən istifadə olunmuşdur.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Bank sisteminin sürətli və effektiv tərəqqisinə və yeni ərsəyə gələn bank böhranı və dollarlaşma sindromundan yayınmasına əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir.

Açar sözlər: bank, kommersiya, iqtisadi

CURRENT STATUS OF BANKS IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND STATISTICAL STUDY OF THEIR DIRECTIONS OF DEVELOPMENT

Summary

The actuality of the research: The study of the problems of the development of banks in the context of economic development remains on the agenda as usual. Economic reforms carried out in accordance with the requirements of the modern economic environment require further development of banking activities, their creation on modern principles. The implemented reforms create favorable conditions for ensuring the stability and rapid development of the banking system. Given the banking crises, devaluations, the Covid 19 epidemic and such cyclical situations, the need for research on the development and development of the modern banking sector in the Republic of Azerbaijan provides urgency.

Purpose and tasks of the research: To study the important role of banks in modern economic development, to study the main directions of development of banks.

Used research methods: Portfolio risk measurement method, capital asset price model, RMD (risk value), GAP and Duration analysis were performed using E-views 9 program.

The information base of the research: Central Bank of the Republic of Azerbaijan, State Statistics Committee of Azerbaijan, Pasha Bank, Kapital Bank, ASB Bank, Yapikredi Bank, International Bank of Azerbaijan, Premium Bank, Gunay Bank, Unibank, Bank Respublika, Xalq Bank, AFB Bank, Rabita Bank, Reports on risk analysis of Ziraat Bank, Bank Eurasia Accessbank official website and local enterprises.

Restrictions of research: Difficulty in obtaining financial statements of commercial banks.

The novelty and practical results of investigation: : Measured the current level of development in banks, the impact of non-interest income on profit and risk, used panel data regression analysis, E-views 9 program analysis.

Scientific-practical significance of results: Will have a significant impact on the rapid and efficient development of the banking system and the avoidance of the emerging banking crisis and dollarization syndrome.

Keywords: banking, commercial, economic.

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	8
I FƏSİL.	BANK FƏALİYYƏTİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLAR....	12
1.1.	Bank fəaliyyətinin iqtisadi əsasları, mahiyyəti və onun təkamülünün nəzəri aspektləri.....	12
1.2.	Müasir bank sisteminin xüsusiyyətləri və onun ölkəmizdə fəaliyyət mexanizmi.....	22
II FƏSİL.	AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA BANKLARIN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN STATİSTİK TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	32
2.1.	Ekonometrik modelləşdirmə əsasında kommersiya banklarının optimal strategiyalarının qurulması.....	32
2.2.	Azərbaycan bank sisteminin ümumi vəziyyətinin statistik təhlili.....	43
III FƏSİL.	MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANIN BANK SEKTORUNUN TƏKMİLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ.....	55
3.1.	Bank fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri.....	55
3.2.	Azərbaycan Respublikasında bank sektorunun perspektiv inkişaf istiqamətləri.....	67
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	82
	İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	88
	Cədvəllərin siyahısı.....	90
	Diagramların siyahısı.....	92
	Sxemərin siyahısı.....	92

GİRİŞ

Mövzunun aktualığı: Hazırda iqtisadi inkişaf şəraitində bankların fəaliyyətinin tərəqqisi problemlərinin tədqiq edilməsi hər zamanki kimi aktual mövzu kimi gündəmdə qalmaqdadır. Müasir iqtisadi mühitin tələblərinə əsasən həyata keçirilən iqtisadi islahatlar bank fəaliyyətin daha da inkişaf etdirilməsini, onların müasir prinsiplər üzrə yaradılmasını tələb edir. Həyata keçirilən islahatlar bank sisteminin sabitliyinin və sürətli tərəqqisinin təmin olunması üçün uyğun şərait yaradır. Bankların əlverişli fəaliyyəti bank sisteminin dəyişməzliyi üçün xüsusi rola sahibdir. Bu səbəbdən də, bazar əlaqələri mühitində bankların fəaliyyətin inkişaf etdirilməsi iqtisad elminin mərkəzi problemlərindən biri hesab edilib, onun nəzəri-metodoloji və praktiki aspektlərini təyin edən fundamental elmi araşdırmaların sistemli olaraq həyata keçirilməsini vacib edir.

Bank fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi hər zaman aktual olmuşdur. Ölkəmizdə iqtisadiyyatın sabit və intensiv tərəqqisi bank sisteminin yaranması, daha çox da kommersiya bankların əlverişli fəaliyyət göstərməsi ilə ciddi şəkildə əlaqədardır. Bankların dövlət iqtisadiyyatın vacib özlərindən biri olması, fəaliyyət sahəsinə görə kütləvililiyi, onun işinin lisenziyalasdırılması, inkişaf etdirilməsi və buna nəzarət olunması məsələləri dövlətin vacib funksiyalarından biri hesab edilir.

Günümüzdə bankların fəaliyyət aktivliyinin zənginləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri, qeyri-ənənəvi əməliyyatların tətbiq olunması hesab edilməlidir. Qeyri-ənənəvi bank əməliyyatları dedikdə, bura başqa maliyyə kredit qurumların və ixtisaslaşdırılmış bankların fəaliyyətlərində mövcud olan və bank fəaliyyəti üçün klassik əməliyyatlar sayılmayan əməliyyatlar nəzərdə tutulur. Son illər dünya bank təcrübəsində bankların qazandığı gəlirlərdə qeyri-ənənəvi, daha çox da komissiya vasitəçilik əməliyyatların xüsusi payı çoxalmaqlıdır.

Hazırda bank fəaliyyətinin, o cümlədən, bank əməliyyatların tərəqqinin aktullaşdırıcı əsas amillər kimi aşağıdakılar kimi səciyyələndirmək olar:

- əsas diqqət uzunmüddətli vəsaitlərin cəlb olunmasına istiqamətlənməli;
- bankın depozit və əmanət vəsaitlərin dəyəri və müddətləri onun aktiv əməliyyatlarına müvafiq olmalı;
- əlavə əməliyyatlar, xidmətlər və qoyuluşların miqdarını çoxaltmaq məqsədilə güzəştlər tətbiq olunmaqla, depozit və əmanət əməliyyatların spektri böyüdülməli;
- bank fəaliyyətində aktiv və passivlərin əlverişli şəkildə idarə olunmasında xüsusi nəzarət sisteminin inkişaf etdirilməsi məqsədə müvafiq olmalıdır.

2015-ci ildə 21 fevral və 21 dekabrda olan ikili devalvasiyalar və iqtisadiyyatın dolarlaşması vasitəsilə bank sahəsi az da olsa gecikmə mərhələsinə və təkrar strukturulazasiya prosesinə keçid etmişdir. Bank böhranları, Covid 19 epidemiyası və belə tsiklik vəziyyətləri nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasında müasir bank sahəsinin tərəqqi əlamətlərinin tədqiq edilməsi və inkişaf etdirilmə istiqamətləri üzrə araşdırma edilməsi zərurəti mövzunun aktuallığını təmin edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Modern bank sahəsinin tərəqqi xüsusiyyətləri bəzi araşdırmaçıların tərəfindən öyrənilmişdir. Məsələn, xarici müəlliflərdən Alpergin, Pelin, Eyüpgiller, Servet, Küçük, M, Öcal Tezer, Faruk Çolak, Parasiz, İlker, Takan, Mehmet, Mishkin, Frederic S, Barth, J.R, Caprio, G., Levine, R, Allen, F, Carletti, E., Berger, A.N, Bonime, S.D, Carletti E, Casu B., Girardone C, Kim D, Santomero A.M, yerli müəlliflərdən Abdullayev Ş.Ə, Bağirov M.M, Bəşirov R.A, Əliyev M.F, Əsgərova R.V, Məmmədov Z.F, Sadıqov E.S və digərlərini göstərmək olar. Lakin bu sektorda AR-nın iqtisadçıların elmi tədqiqatlarını, problemin öyrənilmə səviyyəsini xüsusilə dəyərləndirməklə yanaşı vurğulamaq istərdik ki, bu əsərlərdə, araşdırma işlərində bankların yeni tərəqqi istiqamətləri və problemləri öz əksini nəzəri nöqteyi-nəzərdən tapmamışdır. Bu da təqdim edilən araşdırma işinin həyata keçirilməsinə xüsusi şərait yaratmışdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Burada əsas məqsəd müasir iqtisadi tərəqqisində bankların nə qədər vacib rola malik olduğunu araşdırmaq, bankların əsas inkişaf istiqamətlərini araşdırmaq. AR-da bank sahəsinin mövcud vəziyyətini ümumi araşdırmaq və onun inkişaf etdirilməsinə dair elmi baxımdan əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr irəli sürməkdən ibarətdir.

Qeyd etdiyimiz məqsədlərə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələri sadalamaq olar:

- Bank fəaliyyətinin iqtisadi əsasları, nəzəri aspektlərinin tətqiq olunması;
- Bank sisteminin mahiyyəti və onun təkamülünün araşdırılması;
- Müasir bank sisteminin xüsusiyyətləri və onun ölkəmizdə fəaliyyət mexanizminin tətqiqi;
- Ekonometrik modelləşdirmə əsasında kommersiya banklarının optimal strategiyalarının qurulması;
- AR bank sisteminin ümumi vəziyyətinin öyrənilməsi;
- Bank fəaliyyətinin əlverişliliyinin çoxaldılması istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- Müasir bank sisteminin perspektiv tərəqqi istiqamətlərinin öyrənilməsi;

Tədqiqat obyektı və predmeti: Bu dissertasiya işində araşdırma obyektı Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən 15 kommersiya bankı, araşdırma predmetini isə bank sahəsinin təkamülü, tərəqqi mərhələləri və onların inkişaf etdirilməsi, əlverişliliyin dəyərləndirilməsi kimi məsələlərinin öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan respublikasının Mərkəz Bankının, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin, Paşa bankın, Kapital bankın, ASB bankın, Yapıkredi bankın, Azərbaycan Beynəlxalq bankının, Premium bankın, Günay bankın, Unibankın, Bank Respublikanın, Xalq bankın, AFB bankın, Rabitə bankın, Ziraat bankın, Bank Avrasiyanın Accessbank rəsmi saytının və yerli müəssisələrin risk analizinə dair hesabatları.

Tədqiqatın metodları: Materialların nəzəri hissəsinin qiymətləndirilməsi zamanı müqayisəli təhlil, statistik qruplaşdırma, analitik metodlardan, praktiki hissəsinin qiymətləndirilməsini isə iqtisadi-statistik təhlil, müqayisəli təhlil, ümumiləşdirmə, qrafik tədqiqatlar, reqressiya tənliyinin qurulması, ekonometrik təhlili, dispersiya təhlili, korrelyasiya, prortfel riskinin ölçülməsi metodu, kapital aktivlərinin qiymət modeli, RMD (riskə məruz dəyər), GAP və Duration analizləri E-views 9 proqramı üzərindən aparılmışdır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Kommersiya banklarının maliyyə hesabtlarının əldə edilməsinin çətinliyi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Banklarda müasir inkişaf səviyyəsini, qeyri-faiz gəlirlərinin mənfəət və risk üzərindəki təsirini ölçmək üçün panel data reqressiya analizindən, E-views 9 proqramı təhlilindən istifadə olunmuşdur.

Nəticələrin əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: tədqiqatın əsas müdəalarından, alınmış nəticələrdən, edilən təklif və tövsiyələrdən istifadə edilməsi Azərbaycan Respublikasında bank sisteminin sürətli və effektiv tərəqqisinə və yeni ərsəyə gələn bank böhranı və dollarlaşma sindromundan yayınmasına əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir.

I FƏSİL. BANK FƏALİYYƏTİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Bank fəaliyyətinin iqtisadi əsasları, mahiyyəti və onun təkamülünün nəzəri aspektləri

Bankın mənşəyi barəsində əldə edilən materialların yoxlanılması sözsüz ki, təhlil üçün xüsusi rola sahibdir. Məhz bu materiallar bizi bankın mahiyyətinin şərh olunmasına yaxınlaşdırsa da, bu sektorda aydın olmayan məqamlar günümüzdə qalmaqdadır. Bank idarələrinin fəaliyyət prosesi fərqlidir. Modern cəmiyyətdə banklar əməliyyatların fərqli növləri ilə maraqlanır. Onlar pul dövriyəsini və kredit əlaqələrini həyata keçirir, o cümlədən də xalq təsərrüfatını maliyyələşdirir, səhmlərin alqı-satqısını həyata keçirir, bəzən isə vasitəçi sözləşmələr yaradır və əmlakın idarə olunması ilə maraqlanırlar. Kredit idarələri qanunverici və xalq təsərrüfatı proqramların müzakirə edilməsi zamanı iştirak edir, məsləhətləşmələr həyata keçirir, statistika hazırlayır, əlavə şirkətlərə sahib olur. Lakin bu faktorlara uyğun olaraq bankların əsas xüsusiyyətləri haqqında deyil, məhz bankların çox funksiyalılığı haqda son nəticəyə gəlmək olar. Çünki, onların fəaliyyətin növlərini qeyri-təşkilatlar da icra edir.

İngilis yazıçısı Mishkın Fredericin bildirirdi ki, bankın mahiyyətinin şərh olunmasına hüquqi və iqtisadi aspektdən yanaşmaq olaraq. Hüquqi aspektdən yanaşmada funksiyalar və bank əməliyyatları anlayışları ilkin əhəmiyyətlidir. Burada əsas söhbət qanunvericiliyə əsasən istisnalıq təşkil edən bank fəaliyyətinə aid funksiyalardan gedir (Mishkın, Frederic S., 2012).

Müəllifin fikrincə, hüquqi tərəfin zəruriliyi ilə bərabər bankın mahiyyəti problemi izah edilməmiş qalır. Çünki, bankın mahiyyəti nə qanunlar, nə normativ aktlar, nə də bankın icra edəcəyi funksiyalar ilə təyin edilmir. Bankın mahiyyətini təyin edən ancaq işin iqtisadi tərəfidir.

Bankın mahiyyətinin təhlili zamanı tarixi xronologiyaları, sabit ənənəvi sözləşmələri (əməliyyatları, valyuta mübadiləsini, hesablaşmaları, kreditləşdirməni qoruyaraq) əsas götürmək lazımdır. O cümlədən, iqtisadi konyuktura, ictimai tərəqqinin bir neçə mərhələsinin əlamətləri ilə uyğun olan cəhətləri fərqləndirmək zəruridir. Tam olaraq bankın mahiyyətinin müəyyən qeyri-təzahür kimi başa düşülməsi üçün, əvvəlcə bankın nə üzrə fəaliyyət göstərməsi, onun hansı əməliyyatları icra etməsi, hansı keyfiyyətləri daşması kimi suallara cavab vermək vacibdir.

Bankın mahiyyəti haqqında olan bütün mövzuların açıqlanması bank fəaliyyətinin xarakteristikasını təsadüfi cəmiyyətin öyrənilməsini deyil, metodoloji tərəfdən əsas suallara cavab vermək tələb edilir.

İrəli sürülən tələblərə əməl etmədən bankın mahiyyətinə aid olan tərif məqsədli təmayülünü əldən verir, bütün zəruriliyi ilə bankın əsl mahiyyətini gizlədən əsas problemləri şərh etməyən və bank tərəfindən icra olunan əməliyyatların növlərin təsvir edilməsi prosesində öyrənilməsi başa çatdırır.

J.R. Barth, G. Caprio, və R. Levine bankın mahiyyətinin nədən təşkil edildiyini şərh edərkən bəzi metodoloji tələblərə əməl etməyin zəruriliyini vurğulayırdılar:

1) İstənilən bankın qeyri-müştəri üçün icra etdiyi əməliyyatları yoxlayaraq mahiyyətini başa düşmək olduqca çətindir. Bank müəyyən məqamlarda bir sıra əməliyyatlar icra etməyə də bilər. Müştəri xidmətləri yalnız məhdud kəmiyyətdən faydalanmaq hüququna sahib olsa da, bank yenə də öz fəaliyyətini dayandırmır. Təhlil prosesində ayrıca götürülmüş bankın əməliyyatlarından ayrılma zəruridir. Onun bu anlamda mahiyyəti bir qədər anlaşılmazdır və o bankın real fəaliyyətini ifadə edir. Bu səbəbdən də, mahiyyəti makrosəviyədə, başqa sözlə desək, konkret bankların real fəaliyyətinin növlərini əlavə etməklə iqtisadiyyat sahəsi ilə bağlılığı yoxlamaq məqsədəmüvafiqdir (Barth, J.R., Caprio, G., və Levine, R, 2017).

2) Bankın mahiyyəti onun növündən, başqa sözlə desək, yoxlanılan bankdan: onun kommersiya yaxud emissiya, ixtisaslaşmış və yaxud universal, fərdi və yaxud

dövlət, dövlətlərarası, regionlararası və yaxud yerli bank olmasından, asılı olmayaraq vahididir. Lakin bu bankların hamısının praktikada eyni olmaları mənasını vermir. Bunun tam əksinə onlardan hər biri fərdi əlamətlərə sahib olsalar da, bütün bu əlamətlər bankların fərqliliyini özündə əks etdirir.

3) Bankın mahiyyəti onu qeyri-iqtisadi mərkəzlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərin, səciyyəvi cəhətlərin elan olunması tələb edir.

Bank məxsusi məhsul istehsal edən müəsisə hesab edilir. Bank səciyyəvi mərkəz olaraq maddi istehsalat sektorunun məhsulundan faydalı olaraq fərqlənən məhsul, ödəniş vasitəsi kimi məxsusi bir mal, başqa sözlə desək, pul istehsal edir. Pul istehsal mərhələsi sayılır. İstehsal nümayəndələri arasında yeganə inhisarçı kimi mövcud olan bank tərəfindən buraxılan nağd pullar istehsal sektoruna və təkrar bölgü, mübadilə və istehlak sektoruna xidmət göstərilir. Bu məhsul ilə yanaşı, banklar pul xarakterli fərqli mənbəli xidmətlər göstərir.

Sənaye mərkəzindən fərqli olaraq xidmət sektorunda bankın əsas məhsulu olan məhsulların, istehak predmetlərin istehsalı yox, sırf kreditin təqdim edilməsi baş verir. Bank kreditin əsas xüsusiyyəti isə onun müəyyən bir pul dəyəri kimi deyil, kapital kimi təqdim edilməsindən ibarətdir. Başqa sözlə desək, borc verilən pul vasitələri borc alan şəxsin təsərrüfatında dövriyyə etməli, o cümlədən də təzə əmələ gələn dəyərin bir qismi kimi kredit faizi kimi çoxaldılmaqla başlanğıc nöqtəyə geri dönməlidir.

Əgər bank geri qaytarılmaq şərtilə yığılan özgə pullar ilə fəaliyyət göstərsə, təşkilat fəaliyyətini şəxsi resursları hesabına təmin edir.

Bank sənaye mərkəzindən səhmlər emissiya etmək xüsusiyyəti ilə də seçilir. O səhmlər və qeyri səhmlər buraxır, o cümlədən də qeyri emitentlərin səhmlərinin qeydiyyatı və qorunması üzrə əməliyyatları da icra edir.

Banka məxsusi əməkdaşlar fəhlələr deyil, qulluqçular: fiziki iş görən insanlar deyil, pul əməliyyatları, rəqəmlərin, məlumatın hazırlanması, iqtisadi təhlil, qeydiyyatın

həyata keçirilməsi, şirkətlər arasında baş verən hesablaşmalar ilə maraqlanan insanlar fəaliyyət göstərir.

Bank müasir bir yer deyil, hələ də bir yer, bir zolaq mərkəzi. Boykotun mübadilə ilə əlaqəsi planlaşdırılmamışdır. Bank həqiqətən satın alır, onları satır, mağazaların yenidən bölüşdürülməsi sahəsində işləyir, məhsulların ticarətinə kömək edir. Satıcılar, paylama mərkəzləri, fəvqəladə miqdarda mallar var və bu hərəkətlər çox dövriliyə güvənir.

Bir iş aparmaq, bank idarəciliyinə geniş imkanlar yarada bilən bir banka bənzəyir. Məsələn, nəhəng bir ticarət mərkəzi nağd pulu bank hesabına kreditlə ala bilər. Birja ilk növbədə özəl kapital üzərində deyil, əldə edilmiş kapital üzərində işləyə bilər.

Müvafiq olaraq, birjada olduğu kimi, bank təlimlərində mütəmadi olaraq hörmət əlaqələri mövcuddur. Bank idarələri verilir, mallarının qiymətləndirilməsi itirilir; əşyanı əldə edən şəxsdən müqayisə olunan hissə kimi. Misal üçün, hesablama əməliyyatları, məsləhət, kassa və qeyri xidmətlər üçün olan komissiyon ödənişlər buna aiddir.

Bank ilə ticarət sektoru arasındakı bənzərlik bununla bitir. Bankın ticarət mərkəzindən əsas fərqi bankın əsaslarının olmasıdır. Bankın əsasları dedikdə onun keyfiyyətli kredit işi, başqa sözlə desək, fəaliyyətin qeyri-növləri arasında məxsusi təşkilatı istəyən ölçülərdə əsasverici məşğuliyyət kimi banklara tarix boyunca təhkim edilən fəaliyyət nəzərdə tutulur. Belə olduqda bank gözümdə ticarət mərkəzi kimi deyil, səciyyəvi müəsisə kimi canlanır, yoxsa, ticarət zamanı dəyər və kreditdə qarşılıqlı hərəkət birtərəfli baş verər (dəyər krediti qaytaran borclu şəxsə geri qaytarılır).

Mübadilə zamanı məhsullar üçün məsuliyyət satıcıdan alıcıya keçir, avans hesabına bu prosedur baş vermir (borc qısa müddətdə götürüldükdə dəyər qısa olur). Ticarət sözləşməsində sahibə aid məhsul satılanda, kreditdə bu proses fərqlidir. (misal

üçün, bank əsasən ona aid olmayan məhsulu satır o başqaların pulları ilə ticarət edir). Ticarətdə satıcı alıcıdan məhsulun qiymətini aldıqda, kreditin təqdimatında kreditor nəinki verilən kreditin dəyərini əldə edir, o cümlədən də kredit faizi formasında artıma yiyələnir.

Yuxarıdakı şərtlərə baxmayaraq bankın şirkət anlayışı (onun sənaye və ticarət şirkəti ilə bənzərliyə sahib olmasından və ya ondan seçilməsindən asılı olmayaraq) vardır. Bu anlayış əsasən, bankın istehsal fəaliyyəti ilə ifadə edilir.

Bir bankı qeyri-kommersiya müəssisələrindən fərqləndirən xüsusiyyət onun məxsusi məhsulu qeyri-iqtisadi subyekt tərəfindən istehsal edilməyən ödəniş vasitələrini ərsəyə gətirməsindən ibarətdir. Lakin sözsüz ki, bu zaman bankın gəlir qazanmaq söyləri onun fəaliyyətinin məqsədsiz olduğunu yaddan çıxarmaq lazım deyildir. Gəlir bankın məqsədlərdən olsa da, bankın komersiya fəaliyyətini müəyyən etmir. Şirkətin müasir nəzəriyyəsinə əsasən bankın bazarda rəqabətli mövqeyi, dəyişməz şəkildə tərəqqi edən iqtisadi subyektin nüfuzu bank üçün müqayisə edilməz ölçüdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

4) Bankın mahiyyəti onun strukturunun izah olunmasını tələb edir. Bankın tərkibini, başqa sözlə desək, bankın strukturunu onun idarə aparatının strukturu ilə qarışdırmaq mümkünsüzdür. Bankın strukturu dedikdə, banklara səciyyəvi şirkət kimi fəaliyyət göstərmək imkanı qazandıran quruluş nəzərdə tutulur. Bu baxımdan bank dörd məcburi blokdan təşkil edilir. Bu bloklar olmadan bank var ola və yaxud tərəqqi edə bilməz.

I blok - bu borc kimi var olan və daim hərəkətdə olan kapital, sənaye və ticarət kapitalından azad olmuş bank kapitalıdır.

II blok - burada qeyri-müəssisələrin fəaliyyətindən fərqli olaraq bank fəaliyyətini məhsulun xarakteri ilə təyin edilir. Bu müxtəlif bank əməliyyatlarını icra edən qeyri-iştirakçılardan fərqli olaraq bankın məşğuliyyətidir.

III blok bank işi və bankın idarə edilməsi sektorunda xüsusi biliklərə sahib peşəkarların qrupudur.

IV blok - istehsalat bloku adlandırmaq olar. Çünki, buraya bank texnikası, binalar, İKT vasitələri, daxili və xarici məlumat, istehsalat materiallarının bəzi növləri aiddir.

Deyilənlərə əsasən belə bir qənaətə gəlmək olar:

Bankın mahiyyətinə görə onu ödənişin dövriyyəsinə nağd və nağdsız şəkildə nizamlayan pul-kredit təsisatı kimi müəyyən etmək olar.

Allen və Carletti araşdırmalarında bank fəaliyyətinin faydasının dərk edilməsində əsas məsələ bankların funksiyaları barəsində təsəvvür olduğunu qeyd edirdilər (Allen, F., Carletti, E., 2018).

Bank icra olunan funksiyalara əsasən müstəqil, müvəqqəti olaraq istifadə edilməyən pul vəsaitlərini və müştərilərin kapitallarını toplayır (akkumulyasiya edir). Şirkətlər banklarda hesablar açır və bu hesablardakı pul vəsaitlərini tətbiq edərək nağd və nağdsız hesablaşmalar həyata keçirir.

Fiziki şəxslər pul vəsaitlərini əmanət formasında banklara qoyur. Beləliklə banklara onların kreditlərini transformasiya etmək və qeyri-pul əməliyyatları üçün tətbiq etmək imkanı vermiş olurlar. Bununla da kreditor ilə borcalan şəxs arasında bilavasitə hesablaşmalarda risklər ilə müqayisə zamanı iqtisadi risklər ixtisar edilir.

Bankın hissə-hissə tapşırıqları, onlar tərəfindən hissə-hissə alətlərinin formalaşdırılması (əskinələr, çeklər, veksellər, vəsiyyətnamələr və sair.) Nağd pulun gedişinə nəzarət etməyə imkan verir, bu da nağdsız ödənişlərin aparılması üçün tədricən praktik hala gətirilir (Küçük, M. 2013).

Maliyyə maddəsi tək bank işçilərinin deyil, bütün bank nümayəndələrinin məcmu işi nəticəsində baş verən bank fəaliyyətinin nəticəsidir. Bu maddə bank üçün fəvqəladə haldır. Maliyyə maddəsi müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir və əksər hallarda əlçatmazdır. Bu pul olmayan bir quruluşun çox hissəsidir və rekord bir bölmə kimi

istifadə olunur. Maddi quruluşda, Mərkəzi Bankın əskinasları və müxtəlif pul ödəmə qeydləri təqdim olunur.

Maliyyə fəaliyyətim müştərilərlə eyniləşdirilir:

➤ Birbaşa

Round dairəvi fəaliyyətlərə ayrıla bilər.

Bank öz vəsaiti hesabına maliyyələşdirdikdə arxaya qoyulmuş əməliyyatlara müdaxilə olunur.

Orta birjalar, maliyyə üzvlərinin təlimatlarında göstərildiyi kimi, aralarındakı hissə-hissə arasında gedən bir bank vasitəsi ilə sıralandıqda, yarı yol kimi qəbul edilir. Müştəri banklara, məsələn, bir şəxs olmayan şəxslə hoqqabazlıq etməyi öyrədərkən mübadilə də müdaxilə olunur.

Türk yaradıcısı Takan Mehmet qeyd etdi ki, banklarda məşqlərin təşkili üçün müşayiət olunan tapşırıqlar mütləq tanınmalıdır:

➤ Strategiyalar

➤ Mühakimə

Banklar inkişaf nöqtələrini tanımaq üçün planlar qururlar və bu tənzimləmə quruluşu daxilində verilən tapşırıqları yerinə yetirmək üçün açılışları və komponentləri ayırırlar. Kredit İdarəetmə İnkişafı Strategiyası əhəmiyyətli qeydlərdən biridir. İki mübadilə bank rəhbərlərinin likvidliyinin gündəlik vəzifələrinə aid edilə bilər (Takan, Mehmet. 2016).

Öcal Tezer və Faruk Çolakın monoqrafiyalarında vəzifələr mərhələlərə ayrıldı: birinci dərəcəli və sonrakı fəaliyyətlər.

Bank inkişafında müəyyən bir qruplaşma var. Məsələn, banka kreditin qaytarılma rekordunu və kreditin qaytarılmasını təmin edən əmək haqqı ölçüsünü göstərmədən bir insana kredit verməsi təsadüfən, bu zaman bu təsəvvür sahəsindən kənarda qalır. Adətən, hər bir bank iş mərhələlərini daha ətraflı təsvir edən öz qaydalarını hazırlayır (Ocal Tezer, Faruk Çolak. 2014).

Yaradıcılar eyni zamanda əhəmiyyət və səviyyəyə görə əsas və köməkçi vəzifələrin tanınma şansını vurğulayırlar. Ola bilsin ki, hər zaman yerinə yetirilən tapşırıqların qarşısını alsaq, bu zaman nəzərə alınan hər şeydə müştərinin araşdırılması proseduru vacib sayıla bilər. Çərçivə vəzifələri alt fəaliyyətlərdir (məlumatlar, metodik kömək və s.).

Mürəkkəblik səviyyəsinə görə bank vəzifələri sadə və mürəkkəb fəaliyyətlərə ayrıla bilər (Öcal Tezer, Faruk Çolak. 2014).

Müştəri üçün faydalı olan və bankdan əlavə xərc tələb etməyən mübadilənə sadə vəzifələr kimi baxmaq olar. Düzgün və mürəkkəb tapşırıqları müəyyən bir toplantı içərisində fərqli fəaliyyətlərlə tanımaq daha asandır. Bu şəkildə, pul mübadiləsinin bir dərəcədə düz olmasına baxmayaraq, bank məndən aktivlərin etibarlılığını təmin edən unikal iş mühiti verməyimi gözləyə bilər.

Eyupgiller, Servet, bankçılıq pul münasibətləri sahəsindəki bir maliyyə qurumunun hərəkətidir. Millət iqtisadiyyatının tərəqqisi, bununla yanaşı geniş ictimaiyyətin sosial vəziyyəti bankın hərəkətinin nəticələrindən də asılıdır. Ümumi maliyyə və bank fəvqəladə halları böyük bədbəxtliklərə, təşkilatların və kredit fondlarının 11-ci fəslinə, sakinlərin anbarlarının və yığılmayan aktivlərinin bədbəxtliyinə və ya pisləşməsinə səbəb olur. Bu, beləliklə, reklamda təzyiqin olmamasını, maliyyə təməli kimi davam edən bankın bədnamlığının azalmasını şərtləndirir. Buna görə bankların sosial vəziyyətə təsiri çox böyükdür (Eyüpçiller, Servet, 2016).

Bankların hərəkəti maddi münasibətlərin bir parçasıdır, onun mahiyyəti və məhsul nağd münasibətlərinin yaxşılaşdırılması səviyyəsi ilə idarə olunur. Bu birliklərin dərəcəsi nə qədər yüksəkdirsə, bir o qədər fərqli və əhəmiyyətli olur.

Məqalələrində Berger və Bonime, bankın təlimlərinin müştəriləri ilə maliyyə əlaqələrinin bir axını olduğunu və bankın iqtisadiyyatdakı xüsusiyyəti, imkanları və

vəzifəsi ilə izah edildiyini iddia edirlər. Bu, bank hərəkətinin xüsusi məqamlarında nəticələr verir.

1) Bank yaradılması sahəsində deyil, ticarət sahəsində də çalışır. Aydındır ki, burada yaradılış ərazisini müzakirə edirik, amma tətbiq etməklə. Bankın fərqli yaradılış ehtiyaclarına (yaradılan materialların mərkəzləşdirilməsi, yeni aparat və qurğuların satın alınması) xidmət göstərməsinə baxmayaraq, prosedur özü maliyyə üzvlərinin hazırlanmış maddi malların yenidən bölüşdürülməsindəki hərəkətlərini əks etdirir.

2) Bank müəyyən bir baxımdan bir iş təşkilatıdır. Mübadilə (iş) otağı bankçılıqla üst-üstə düşür. Bank gəlirləri olanda pulu olmayan üzvlərə satır və satın alır. Hərəkətinin əsas istiqaməti səhmləri bir qiymətə almaq və daha əhəmiyyətli xərclər hesabına satmaqdır.

3) Bank bir işdir. Həm vermə, həm də bankçılıq fəaliyyəti pullu bir otaqda aparılır. Bank kreditin səviyyəsini, ödəmələr üçün müəyyən bir komissiyanı, pulu və müştərilərin rəhbərliyi ilə yerinə yetirilən mübadilə haqlarını ödəyir.

4) Bankın təlimləri təşəbbüskar xarakter daşıyır. Bank olduğundan müxtəlif pul üzvlərinin hərəkətsiz kapitalı fərqli üzvlər tərəfindən işlənməyə başlayır. Maliyyə üzvləri, bölmələr, sahələr və millətlər arasında kapitalın yenidən bölüşdürülməsi hesabına banklar maddi, iş və pulla əlaqəli aktivlərin dövriyyəsini gücləndirir, müxtəlif pul əməliyyatlarının icrasına kömək edir.

5) Bank yalnız işgüzar səy deyil, əlavə açıq bir təşkilat da deyil. Bank mükafatların açılmasına, açıq məsələlərin həllinə razılıq verməyə kömək edir və bu vəziyyətə görə bankçılıq siyasi deyil, maliyyə deyil (Berger, A.N., Bonime, S.D. 2018).

Bank ticarət sahəsində real pul və pul olmayan strukturlarda nağd pul axınıni istiqamətləndirən bir yaradıcı təşkilat olaraq işləyir.

Bankçılıq standartlarını nəzərə alaraq, İngilis biznes analitiki Carletti, bank standartları, bir maddə hazırlamaq üçün sərf etdiyi müddətdə bir bankı

istiqlamətləndirən prinsiplər olduğunu söylədi. Bu qaydalar bank tarixinin əhəmiyyətli bir dövrü ərzində yaradıldı və bu dövrdə bankın findıq və boltlarını anlamamağın nəticəsi olaraq qiymətləndirildi. Xüsusi idarəetmə sistemlərində müştərilərin ehtiyacları baxımından Bank, əsas şərt standartlarına uyğun olaraq, qaydalar qaydalarını ifadə etdi.

Bu yolla, müştərilər banklara peşələr təklif edir, maaşlarını strukturlaşdırır, məşqlərin gedişatını təyin edirlər. Bank müştəri olmadan mövcud olmağı dayandırır.

Bankçılıq haqqında ümumi fərziyyədə göstərildiyi kimi, bankın və müştərinin ortaq həvəs standartı bank fəaliyyətinin qaydasıdır. Banklar müştərinin ehtiyaclarına uyğun olaraq işləyir və müştəri üçün hər şey qaydasını rəhbər tutur. Bu mənada müştəri tabeliyində olan banklar bir-birləri ilə adi bir mükafat gözü qarşısında bağlanır.

Ən qabaqcıl iqtisadiyyatda banklar əqlabatan fəaliyyət qaydalarına əməl etməirlər. Borclanmaya tətbiq olunan balanslaşdırılmış kredit əsaslı şəkildə istifadə olunur. Bu standart borcalanın qiymətləndirilməsini, əvvəlcədən təminatın xüsusi şərtlərini özündə cəmləşdirir. Bu standart, bankların fəaliyyət zamanı bədbəxtliklərdən strateji bir məsafədə qalması üçün fəvqəladə şərait yaradır. Bank kommersiya təsisatı kimi pullu əsaslar ilə fəaliyyət göstərir. Ödəniş prinsipi bankın fəaliyyətinin zəruri prinsipi olub, ona bank məhsulunun istehsalına aid olan məsrəfləri tarazlaşdırmağa və müəyyən gəlir qazanmağa imkan verir. Bank fəaliyyətində müxtəlif II dərəcəli bank əməliyyatları təmənnəsiz, ödənişsiz ola bilər. Bu əməliyyatlara bankın gəlirlərinə ciddi təsir etməyən güzəştlərin müştəriyə təqdimatı aid edilir.

Bank fəaliyyətin prinsiplərindən biri də, ölkə daxilində təyin edilən və kredit qurumların fəaliyyətini qaydaya salan qanunlara əməl etmə prinsipidir. Banklar təyin edilmiş hüquqi normalara əməl edilir, o cümlədən də qanun tərəfindən təyin edilmiş çərçivələr daxilində bəzi vəziyyətlərdə hüquq-mühafizə idarələrinə müştəri tərəfindən yol verilən hüquq pozuntuları barəsində informasiya da verirlər (Carletti, E., 2015).

1.2. Müasir bank sisteminin xüsusiyyətləri və fəaliyyət istiqamətləri

Bank sistemi anlayışı öz məzmununa uyğun şəkildə sistem anlayışına müvafiq komponentlərin toplusudur, bu komponentlər birgə bütövlüyə sahibdir, bu komponentlər qarşılıqlı şəkildə əlaqəlidir. İqtisadi sistemin əsas tərkib hissəsi olmaqla bank sistemi xalq arasındakı iqtisadi əlaqələri özündə ehtiva edir.

Bank sistemini qeyri-sistemlərdən fərqləndirən bəzi xüsusiyyətləri mövcuddur. Bank sistemi bir məqsədə xidmət göstərən fərqli hissələrin, komponentlərin vəhdəti kimi təsəvvür edilir. Bank sistemin üstünlüyü onun tərkibinə daxil olan komponentlərin və onların qarşılıqlı əlaqəsi ilə təyin edilir. Bu sistemin komponentlərinin bir-birini əvəzləyə bilməsi mənasını verir. Müəyyən səbəblərdən banklardan biri fəaliyyətini dayandırarsa və yaxud ləğv olunarsa sistem öz fəaliyyət qabiliyyətini əldən vermir. Onun funksiyalarını qeyri-banklar icra edir, məcbur olduqda isə yenisi yaranır. Bununla belə, sistemin tamlığı pozulmur.

Bank sistemi daima dinamik vəziyyətdə olur. Başqa sözlə desək, sistem mütəmadi tərəqqidədir və burada iki əsas məqamı qeyd etmək olar:

1. Bank sistemi tərəqqi edir və müasir struktur komponentlərlə böyüyür. AR-da bank sisteminin son onillik tarixinə baxdıqda bu dövrün başlanğıcında kiçik kapitalla sahib çoxlu bankların ərsəyə gəldiyini müşahidə edərik. Bank fəaliyyəti barəsində qanunlar qəbul olunduqdan və bir sıra normativ protokollara görə qanunverici normativ baza əmələ gəldikdən sonra bankların sayı azaldı, fəaliyyətdə olan kredit qurumları yeni keyfiyyət qazandılar. Müxtəlif sektorlara xidmət göstərən fərqli banklar meydana gəldi.

2. Bank sistemində mütəmadi olaraq əlaqələr yaranır. Bu əlaqələr AMB ilə kommersiya bankları arasında, o cümlədən, kommersiya bankları arasında əmələ gələ bilər. Banklar bir-birinə fərqli xidmətlər təqdim edilə bilər, banklararası kredit bazarlarında birlikə projektlərin maliyyələşməsində iştirak edə bilər.

Kim, və Santomero öz məqalələrində qeyd edirlər ki, bank qapalı sistemdir. O, öz fəaliyyətin bəzi cəhətləri haqqında sirləri gizli saxlayır və qanunvericiliklə olanlardan başqa onların yayılmasına şərait yaratmır.

Bank sistemi özünü tənzimləyən və təşkil edən sistemdir. Dövlətin iqtisadiyyatında və iqtisadi siyasətində, o cümlədən də siyasi mühitdə olan yeniliklər bank siyasətinin dəyişilməsinə səbəb ola bilər. Dövlətdə qeyri-stabil olarsa, iqtisadi böhran olarsa banklar istehsal uzunmüddətli investisiyaları limitləndirir, kreditləşdirmənin vaxtı müəyyən qədər qısalar, hətta dayanır, qeyri-ənənəvi üsullarla mənfəət qazanmağa başlayır, iqtisadi stabil olmağa gələn kimi banklar təkrardan risklərin aşağı düşməsinə hiss edərək öz ənənəvi fəaliyyətini nizamlayır, yığdığı faizlər sayəsində mənfəət qazanılır (Kim, D. ,Santomero, A.M.,2016).

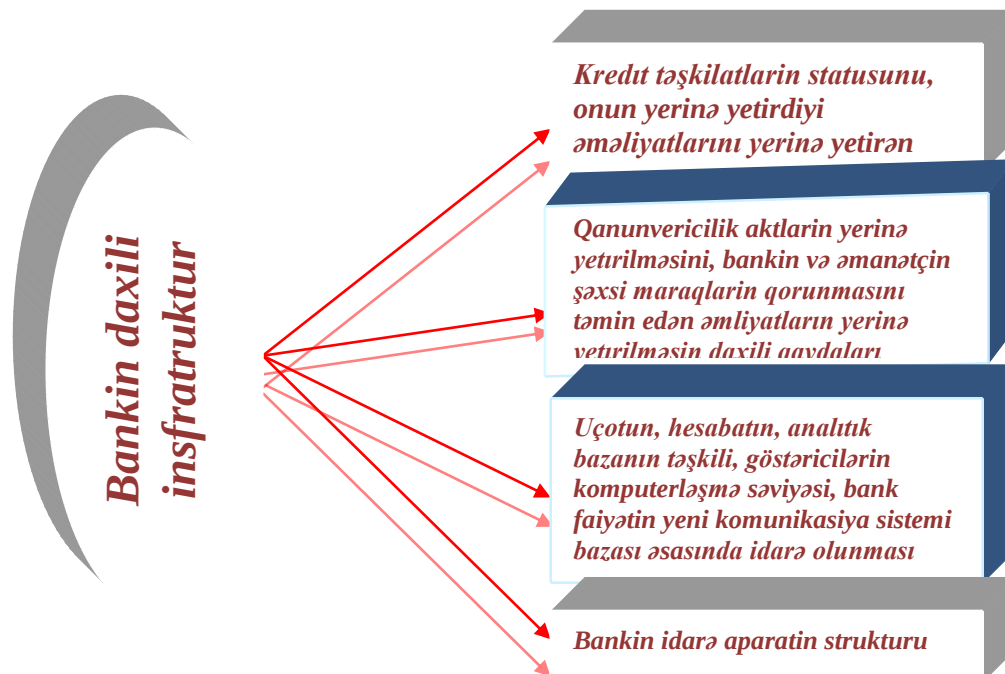
Bank sistemi onun komponentlərin təsadüfi toplusundan təşkil olunmamışdır və çoxşaxəli əlamətlərə sahibdir. Dövlətin iqtisadiyyatında mövcud olan və ayrı-ayrı məqsədlərə xidmət göstərən rabitə, nəqliyyat, ticarət, sənaye, KT sistemləri, icraedici və qanunverici, o cümlədən, hüquq-mühafizə idarələri vardır. Onlar fəaliyyət sahəsinin məxsusi təyinatına sahib olduqlarına görə bu sektorların heç bir iştirakçısını bank sisteminə daxil etmək olmaz.

Casu və Girardone dünya təcrübəsinə əsasən bazar iqtisadiyyatı bank sistemində dövlət inhisarçılığı mövcud deyildir. Bazar mühitində təsərrüfat subyektləri, başqa sözlə desək, hüquqi şəxslər və müxtəlif fiziki şəxslər dövlət mülkiyyətli bank çıxmaq şərtilə fərqli mülkiyyət formalı banklar ərsəyə gətirə bilərlər. Nəticədə bazar mühitində çoxsaylı banklar vardır. İnzibati bank sistemi ilə bazar yönümlü bank sistemi arasında bəzi fərqlər vardır:

Bazar yönümlü bank sistemi mühitində 2 pilləli sistem mövcuddur və banklar üzərində fərqli mülkiyyət formaları olur. Bankların ərsəyə gətirilməsində dövlət inhisarı mövcud deyil, hüquqi və fiziki şəxslər qanun kontekstində bank ərsəyə gətirilə bilərlər. Bankların təşkilatı və idarəetmə quruluşları bank şuraları tərəfindən

təyin olunur, o cümlədən, bank şurasının qərarı ilə ləğv oluna bilər. Bu sistemində çoxsaylı banklar siyasəti yürüdüldür və qeyri-mərkəzləşdirilmiş yerli idarəetmə sxemi nəzərə çarpır. Bu səbəblərdən də dövlət bankların işlərinə görə məsuliyyət daşımır, banklar da dövlətin vəzifələrinə görə məsuliyyət daşımır. Bankların həyata keçirdiyi əməliyyatın strukturu, siyahısı bank şuraları, təsisçilər tərəfindən təyin olunur. Bu sistemdə emissiya əməliyyatlarını AMB, şirkətlərin və fiziki şəxslərin kreditləşməsinə isə fərqli kommersiya bankları icra edirlər (Casu, B., Girardone, C., 2016).

Sxem 1: Bankın daxili infrastruktur elementləri

Mənbə: Casu, B., Girardone, 2012: s.45.

Bank quruluşu da bank sistemi komponentlərinə aid edilir. Bank quruluşu dedikdə, bankın iş fəaliyyətini müəyyən edən komponentlər nəzərdə tutulur. Bank quruluşunun 2 istiqaməti var: daxili və xarici. Daxili quruluş bankın sabitliyini daxildən tarazlayır. Xarici quruluş isə bankın xarici mühitlə əlaqəsini tarazlayır. Bankın daxili və xarici quruluşunu aşağıdakı sxemlərdə (sxem 1) görmək mümkündür. Bank quruluşu özündə informasiya, metodik, elmi, kadr təminatı, o cümlədən, rabitə vasitələri və kommunikasiyanı ehtiva edir.

Bank sisteminin tərəqqisinə bəzi makroiqtisadi və siyasi faktorlar təsir edir. Bu faktorlar aşağıdakılardır:

1. Əmtəə-pul əlaqələrinin tərəqqi səviyyəsi. Banklar iqtisadiyatda pul ilə əlaqədar olan əməliyyatları icra edirlər. Onlar hüquqi və fiziki şəxslərin müstəqil pul vəsaitlərini cəlb edir, kreditlər verir, fərqli məqsədlərlə nağd və nağdsız hesablaşmalar həyata keçirirlər. Bu səbəbdən də dövlətin iqtisadiyatında əmtəəpul münasibətlərin, istehsalın və ticarətin tərəqqi səviyyəsi, pul dövriyyəsinin halı, bank sistemin fəaliyyətinə ciddi təsir göstərilir, onun mənasını təyin edir (Parasiz, İlker, 2010).

2. İctimai və iqtisadi qaydalar, onların məqsədli təyinatları və ictimai istiqamətləri. Cəmiyyət daxilində qeyri-formada əmanət, depozit fəaliyyəti az stimullaşdırılırsa və bu iş bəzi qaydalarla, normativ sənədlərlə qaydaya salınmazsa, o zaman banklar fiziki və hüquqi şəxslərin müstəqil vəsaitini cəlb edə bilməz. Cəmiyyətin tərəqqisinin müəyyən dövründə, hərbi kommunizm zamanındakı kimi əmtəə mübadiləsi və pul dövriyyəsi bitərsə və bu proses əmtəə bölgüsü ilə tətbiq olunarsa, bu cür vəziyyətdə banklar və qeyri-kredit qurumlar səmərə qazana bilməz və sistemin tərəqqisi yavaşlayar.

3. Qanunvericilik bazası və qanunlar. Əksər dövlətlərdə olan bank qanunvericiliyi heç də bir-biri ilə ekvivalentlik təşkil etmir və bu banklar arasında ciddi fərqlər vardır. Elə dövlətlər vardır ki, orada banklara səhmlərlə əməliyyat həyata keçirmək, öz kapitalını iqtisadiyatın müəyyən bir sektoruna istiqamətləndirmək və yaxud sektorlarla təmərküzləşmə aparmaq qadağan olunmuşdur.

4. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində və ona edilən dəyişiklikdə banklar tamamilə fəvqəladə bir xüsusiyyətə sahibdirlər. Möhkəm bir çərçivə inkişaf edir, maliyyə çərçivəsində müxtəlif mülkiyyət növləri dövlət, özəl, razılaşdırılmış, səhmdar, qarışıq və s. İşləməyə başlayır. Xüsusi kredit assosiasiyaları artır və banklar çox sayda fəaliyyət üçün yardım növləri təklif edirlər. Bu xətlər boyunca bir çərçivənin

düzəldilməsi öz nöqtəsindən gəlir və müşahidələr dəyişdikcə çərçivəyə münasibət də dəyişir.

Maliyyə fəvqəladə vəziyyətdə, geriləmə, genişlənmə, subsidiyanın olmaması, sabitləşdirən amillər var. Bu vəziyyətdə bankların ehtiyat yığılması çətinləşir, fəaliyyətlərinin həcmi kəskin azalır, təhlükələrin artması dərəcəsi, bu halda banklar uzun müddət kredit verməyə yaxınlaşır. İnflyasiya bankların kapitalını pisləşdirir. Xərclərin çatışmazlığı vəziyyəti daha da pisləşdirən əlavə pul vəsaitlərinin verilməsini tələb edir.

5. Siyasi faktorlar. Zəruri siyasi faktorlardan biri ölkə daxilində həyata keçirilən siyasətin tərəqqi sahələridir. Ölkə daxilində bazar iqtisadiyyatının tərəqqisinə şərait yaradılsa, şəxsi mülkiyyət tərəqqi etdirilirsə, bu zaman bank kapitalın tutumunun, bankların və kredit qurumlarının sayının çoxalması, bank sistemin güclənməsi, onun iqtisadiyyat sahəsindəki mövqeyin daha da güclənməsi üçün müsbət şərait yaradır.

Siyasi mühitdə qeyri-müəyyənlik olduqda isə bank sistemin tərəqqisi yubanır, valyutanın ölkə daxilindən xaricə axını həyata keçir. O cümlədən, dövlət rəhbərliyin dəyişməsi də bank sistemin tərəqqisinə təsir edir.

6. Mövcud banklararası rəqabətin səviyyəsi. Bazar iqtisadiyyatı mühitində bir çox müstəqil bankların yaranması, onları yeni müştəri üçün mübarizəyə cəlb edilir, təqdim edilən xidmət növlərin artmasına, xidmətin keyfiyyətin artmasına, yeni xidmət sektorlarının əmələ gəlməsinə məcbur edilir.

7. Ölkənin iqtisadi siyasətindəki yeniliklər, iqtisadi tərəqqinin səviyyəsi;

Bank sistemin tərəqqisinə təsir göstərən faktorlardan biri də dövlətin iqtisadi siyasətindəki yeniliklər iqtisadi tərəqqinin səviyyəsi və ölkənin mövcud iqtisadi siyasətidir. Dövlətin iqtisadi siyasətin yürüdülməsini təmin edən mərkəzlərdən biri də AMB-dır. Mərkəzi banklar ölkənin iqtisadi siyasətində olan istiqamət dəyişiklikləri ilə bağlı öz strukturlarında dəyişiklik edilir. Qanunvericilik üzrə Mərkəzi banklar komersiya banklarına deyil, o cümlədən bank sisteminə təsir göstərə bilər. Bank

sistemi fəaliyyətin sabitləşməsinə tətbiq edərək AMB kommersiya banklarında öz vəsaitlərini çoxaltmağı, kreditlər verilməsini istəyən, mərkəzləşdirilmiş kredit resurslarından istifadə etməyə görə faiz dərəcələrini yetəri qədər dəyişə bilər.

8. Mövcud vergi siyasəti. Bank sistemin tərəqqisinə təsir göstərən faktorlardan biri də vergi siyasəti və dərəcələri və verginin növləri, yetərli bank kapitalının olmaması, ixtisaslı, peşəkar kadr imkanları, xidmət göstərilən müştərilərin vəziyyəti və qeyri-səbəblərdir.

İqtisadi vəziyyətin dəyişkənliyi şəraitində bankların yeni xarakteri, müəyyən edilmiş müxtəlif və çoxşaxəli fəaliyyətlərlə məşğul olan bir qurum olaraq maliyyə münasibətlərinin yeni tənzimlənməsində pul bazarının subyekt kimi göstərməsidir. pul. Bu unikal vəziyyətdə banklar sərbəst pul üzvləri kimi öz idarəetmə imkanlarını həyata keçirirlər. Bu idarə yalnız nağd pula aiddir.

1980-ci illərin sonlarından bəri maliyyə çərçivəsində baş verən irəliləyişlər o qədər əhəmiyyətli və qaçınılmazdır ki, indiki bankların inkişafındakı bu irəliləyiş və nümunəni bank yüksəlişi hesab edirlər. Böyümək nümunələri yeni, mövcud banklara münasibətdə subyektiv olaraq özünəməxsus olan yeni yaş banklarının artmasına şərait yaratdı. Maliyyə çərçivəsini və bank fəaliyyətini kəskin şəkildə dəyişdirən əhəmiyyətli nümunələri və şərtləri necə təhlil edirik.

Məlum olduğu kimi, banklar qanuni və fiziki müştərilərə verdikləri idarəetmə sahələrini genişləndirirlər. Yeni yardım bölgələrinin artması və genişlənməsi yeni pul müəssisələrinin təsiri altına alındı. Banklar tərəfindən verilən yeni idarəetmə növləri, ilk növbədə mizdlü görüşlər, fərdi pulla əlaqəli tənzimləmə, annuitet müavinətləri, məhəllə hökumətlərinə borc vermək, əmlak maliyyəsi idarələri, ümumi aktivlər və qorunmalar üçün iş idarələri, qoruma təşkilatlarının idarə heyəti, quruluş və məzmun baxımından yenidir. bu kimi kreditlərin tətbiqi və dəqiqləşdirilməsi, iş birliyi və s.

Bankların pulla əlaqəli idarəetmə sahəsindəki rəqabətin səviyyəsi və gücü, bankların və bank olmayan birliklərin bu cür administrasiyaları genişləndirməsi

səbəbiylə yeni enerji artırdı. Son illərin aktı göstərir ki, bankların verdiyi alıcı avansları, söylər və təşkilatlara verilən avanslar, ehtiyat fondların maliyyələşdirilməsi, qorunma və büdcə rəhbərliyi və digər bu cür idarələr kredit olmayan birliklər və ya mütəxəssislərin, pulla əlaqəli təşkilatların, qorumanın təlimlərini əhatə edə bilər. ofislər. Bu vəziyyətdə banklar yeni administrasiyalar axtarmağa, onları yaratmağa və aktuallaşdırmağa məcburdurlar ki, bu da əlavə xərc tələb edir. Bu şəkildə bir fayda əldə etmək üçün banklar yeni çətinliklərlə üzləşməlidirlər. Bu əlavə olaraq banklar arasında rəqabətin genişlənməsinə təkan verir.

Bankçılıq zəif qanuni bir quruluştan asılıdır və keçmiş qanunların tələbləri və standartları ilə idarə olunur. Bunu da nəzərə almaq lazımdır. Planetdə bilinən müxtəlif maliyyə fəaliyyətlərindən yalnız bir cütü millətin içində hərəkət edir.

Eyni zamanda, investisiya fondları bankı çərçivəsindəki çatışmazlıqlar və pərakəndə satışın idarəedicilərindəki hallar olmamışdır, çünki ehtiyat fondları banklar ümumi əhalidən israfsız və sürətlə nəzarətə götürülərək, qanunla qurulan standartlara məhəl qoymadan geri qaytardılar. mağazalar. Beləliklə, illər ərzində investisiya fondları banklarındakı populyasiyanın mağazaları pisləşdi və faydasız nağd pula çevrildi. Müvafiq olaraq, Əmanət Bankı dəyişikliklər, maliyyə bazasının işindəki mövcud çatışmazlıqlar və çatışmazlıqlar səbəbindən öz nöqtəsini itirmişsə, kassa pərakəndə satış şurasının vəziyyəti orta hesabla silinmiş və işləri əsaslı şəkildə yaxşılaşdırılmışdır.

Bank tənzimlənməsində baş verən mərkəzi dəyişiklikləri aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

➤ Financial Maliyyə çərçivəsindəki əsas dəyişikliklər dövlət və biznes banklarının hüquq və vəzifələrini əlavə genişləndirdi və inzibati komponentlərini gücləndirdi

- Banks Banklar tərəfindən əhalinin və müxtəlif strukturların əldə edə biləcəyi pulsuz maliyyələrin aktivləşdirilməsində bir dönüş oldu və əsl təminat verildi;
- Cash Nağd pul axını qaydasında bankların vəzifələri və rəhbər şəxsləri genişləndi;
- The Rəqib olan uzaq bankların potensialı olan ölkədə müştərək bankların qurulmasına üstünlük verildi (Əliyev M.F 2011).

Mövcud bank növlərini, əməliyyat idarəetmə sistemlərini yeni pul və bazar quruluşlarına əlavə olaraq genişləndirmək üçün xüsusi olaraq əməliyyat maliyyə vəzifələrinin tənzimlənməsinə köçürülməlidir. Bu xətlər boyunca banklar qorunma işləri, hesablama icarəsi və s. İdarəetmə ilə mübadilə yolu ilə pulla bağlı ehtiyacları və bazar üzvlərinin problemlərini qarşılamalıdır. Yəni millətdə işləyən banklar birja ticarəti (nümayişlər reklamı) vasitəsi ilə vitrin elementlərinə pulla əlaqəli yardım təklif edən təməl obyektinə çevrilməlidir (Bəşirov R.A.,2014).

Xüsusilə, hər bir bankın bazar üzvləri, təşkilatları və pul olmayan müştəriləri cəlb etmək və canlandırmaq seçimi olmalıdır. Bankların qabaqcıl hərəkəti elə aparılmalıdır ki, aktivlərindən fərqli yollarla səmərəli istifadə olunmasına can atsınlar və bütün bazar və maliyyə üzvləri bütün mənbələrdən banklara aktiv və qorunma üçün daha diqqətəlayiq cəhdlər göstərdilər. Aydınır ki, bu bankların yeni işini xarakterizə edir və buna baxmayaraq, banklar bütün əldə edilmiş aktivlərin qorunub saxlanılmasına və hər zaman mülkiyyətçiyə qayıtmasına zəmanət verməlidirlər.

Maliyyə çərçivəsinin yeni tənzimlənməsi, yüksək səviyyəli işçi heyətinin olmaması, işgüzar bankların administrasiyasında mütəxəssis olmayanların təsviri də prosedura mənfi təsir göstərdi. Milli bank tərəfindən təsdiq edilmiş ehtiyat ehtiyat şərtlərinin genişlənməsi biznes bankları üçün müxtəlif məsələlərə səbəb oldu. Təsdiq olunmuş kapitalın məhdudiyyətlərinə cavab verməyən iş banklarının lisenziyaları normal işləmələrinə baxmayaraq rədd edildi (Əsgərova R.V. 2012).

Kommersiya banklarının təsdiq edilmiş kapitalının genişləndirilməsinin əsas səbəbi ölkədə işləyən bankların sayının azaldılması, kapitallarının birləşdirilməsini həyata keçirmək idi. Hər halda, bankçılıqla bağlı müəyyən bir fikir olduğuna görə bu bankları birləşdirmək qeyri-mümkün idi. Bank birləşməsi uzun və əziyyətli bir prosedurdur.

Zahid Məmmədov təsdiq edir ki, kommersiya banklarının inkişafının əsas mənbələri aşağıdakı kimidir.

- Əhalinin sərbəst aktivləri;
- Müəssisələr və birliklərin sərbəst aktivləri (Məmmədov Z.F, 2013).

Əhalinin çətin maliyyə vəziyyəti, müəssisə və dərnəklərin pulla əlaqəli vəziyyəti bu mənbələrin banklarını inkar edir. Mərkəzi Bank kənar mənbələrə qarşı müəyyən məhdudiyyətlər tətbiq etdi. Bu, yaxınlıqdakı biznes banklarının ləğvinə səbəb olur. Mərkəzi Bank çərçivəsi tam inkişaf etdikdən və kənar banklarla mübahisə etmək üçün yaradılan qonşuluq banklarından sonra uzaq bankların ölkənin maliyyə bazarına buraxılması daha yaxşı olar.

Qərbi Avropada yaradılan xalqların bankların pul vəsaitləri ilə bağlı problemləri yoxdur. Bu xalqlarda yaşayanların sayının maddi vəziyyəti çox inkişaf edir. İndiki dövrdə respublikamızın iqtisadiyyatında nağd pula aclıq mövcuddur. Bunun səbəbi iqtisadiyyatın təcili və geridə qalması kimi zərif pulun olmamasıdır. Biznes banklarının aktivlərinin olmaması onları yüksək mükafatlı mağazalardan populyasiyadan çıxarmağa məcbur edir. Ümumiyyətlə, pul bazarında kredit aktivlərinə fəvqəladə bir tələb var. Bu gün iş bankları tərəfindən gətirilən aktivlər arasında mağazalar 10% - 15% arasında dəyişir. Belə bir vəziyyətdə investisiya fondlarının və mağaza öhdəliklərinin xeyirli məmnuniyyəti bu banklar üçün əsas problem deyil.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA BANKLARIN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN STATİSTİK TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Ekonometrik modelləşdirmə əsasında kommərsiya banklarının optimal strategiyalarının qurulması

Ekonometrik modellərin tətbiqi ilə qiymətləndirmə aparılan zaman mühüm şərtlərdən biri əldə olunan nəticələrin etibarlılığıdır. Buna nail olmaq məqsədilə günümüə qədər müxtəlif metodologiyalar tətbiq edilməklə, nəticələrin etibarlılığını yoxlamaq məqsədilə fərqli yanaşmalar irəli sürülmüşdür. Dissertasiya işində bütün qiymətləndirmələr **E-views 9 proqramı** üzərindən aparılmışdır.

Cədvəl 1: Bankların qeyri-faiz gəliri / min manatla

#	Bankın adı	2019
1	Kapital Bank	36,031
2	Azərbaycan Beynəlxalq Bankı	29,383
3	PASHA Bank	9,554
4	Bank Respublika	5,846
5	Premium Bank	4,747
6	ASB	3,992
7	Yapı Kredi Bank	3,594
8	Unibank	3,455
9	Xalq Bank	2,774
10	AFB Bank	2,330
11	Rabitəbank	2,582
12	Günaybank	1,842
13	Ziraat Bank	792
14	Bank Avrasiya	495

Mənbə: Qeyd olunan bankların rəsmi saytlarından əldə edilən məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Dövlət Statistika Komitəsinin 2019-cu il hesabatına əsasən ölkəmizdə 2 dövlət, 28 özəl bank mövcuddur, xarici kapitallı bankların sayı isə 15-dir. Banklarımızın 512 filalı, 129 şöbəsi mövcuddur. 17,749 nəfər isə bank sahəsində çalışır. Hesabata əsasən, 2019-cu ildə banklarımızın cəmi faiz gəlirləri 483 mln manat təşkil edir, qeyri faiz gəlirləri isə 145 mln manatdır. Faiz xərcləri 141 mln manat, qeyri-faiz xərcləri isə 249 mln manatdır. Banklarımızın vergilər ödənilməmişdən əvvəl mənfəəti 139 mln manat, vergilər ödənildikdən sonra mənfəəti isə 124 mln manatdır. 2019-cu ilin ilk rübündə banklarımızın cəmi qeyri-faiz gəlirləri aşağıdakı kimi olmuşdur (www.stat.gov.az,2019).

Cədvəl 2-də 14 bankın qeyri-faiz gəlirlərinin miqdarı əks olunmuşdur. Yuxarıda gördüyünüz kimi, 2019-cu ilin birinci rübü üzrə ən çox qeyri-faiz gəliri olan bank Kapital Bank, ən az qeyri-faiz gəliri əldə edən bank isə Bank Avrasiya olmuşdur.

Cədvəl 2: Bankların mənfəəti /min manatla

#	Bankın adı	2019
1	Azərbaycan Beynəlxalq Bankı	131,345
2	Kapital Bank	48,626
3	PASHA Bank	36,681
4	Xalq Bank	7,189
5	Unibank	6,730
6	Rabitəbank	3,658
7	ASB	3,307
8	Premium Bank	3,115
9	Yapı Kredi Bank	1,786
10	Ziraat Bank	859
11	Bank Respublika	741
12	Günaybank	301
13	AFB Bank	121
14	Bank Avrasiya	15

Mənbə: Qeyd olunan bankların rəsmi saytlarından əldə edilən məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Yuxarıdakı siyahıda yalnız qeyd olunmuş banklardan, 2019-cu ildə ən çox mənfəət (130 milyon manat) əldə edən bank Beynəlxalq bank olmuşdur. Ən az mənfəət əldə edən bank isə Bank Avrasiya olmuşdur.

Cədvəl 3: Bankların qeyri-faiz və faiz gəlirlərinin payı

#	Bankın adı	Qeyri-faiz gəlirlərinin payı	Xalis faiz gəlirlərinin payı
1	Kapital Bank	0.31	0.67
2	Azərbaycan Beynəlxalq Bankı	0.25	0.75
3	PASHA Bank	0.07	0.95
4	Bank Respublika	0.43	0.52
5	Premium Bank	0.44	0.51
6	ASB	0.57	0.45
7	Yapı Kredi Bank	0.34	0.68
8	Unibank	0.21	0.74
9	Xalq Bank	0.33	0.69
10	AFB Bank	0.34	0.61
11	Rabitəbank	0.25	0.71
12	Günaybank	0.81	0.23
13	Ziraat Bank	0.19	0.88
14	Bank Avrasiya	0.16	0.86

Mənbə: Qeyd olunan bankların rəsmi saytlarından əldə edilən məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qeyd edilən hesabat müddətində Bank Avrasiya təxminən 14 min manat mənfəət əldə etmişdir. Qeyd edilən 14 bank arasında ən çox faiz gəliri payına sahib banklar, Paşa bank(0.94%), Bank Avrasiya (0.85%), Ziraat bank (0.81%) Unibank (0.78%), Rabitəbank (0.77%), Beynəlxalq bank(0.74%) və Kapital bankdır (0.68%). Günay bankın qeyri-faiz gəlirləri ümumi gəlirlər içərisində böyük paya sahibdir, 0.80%. Qeyri-faiz gəlirlərinin payı nisbətində görə ikinci ən çox paya sahib olan bank isə ASB dır.

Aşağı cədvəldə qeyd olunmuş məlumatlar müxtəlif illər üzrə Kapital Bank, Bank Respublika, Rabitəbank və Premium Bankın faiz və qeyri-faiz gəlirlərinin əks etdirir. 2016-cı ildən başlayaraq bankların faiz gəlirləri ilə birgə, qeyri-faiz gəlirlərində artım müşahidə edilmişdir. Bu bankların həyata keçirdiyi diversifikasiya siyasəti və dünya trendinə uyğun olaraq qeyri-faiz gəlirlərindəki artım bankların yenilənən innovativ məhsulları ilə bağlı ola bilər.

Cədvəl 4: 2016-2018-ci illərdə Bankların qeyri-faiz və faiz gəlirləri/milyon manatla

	Banklar	Qeyri-faiz gəliri			Xalis faiz gəliri		
		2016	2017	2018	2016	2017	2018
	Kapital Bank	298 035,00	331 719,06	351 024,00	304 347,78	443 549,06	588 021,00
	Bank Respublika	35 024,50	74 983,00	61 638,00	17 442,40	19 432,00	54 821,00
	Rabitəbank	14 530,50	14 287,00	24 166,00	12 133,90	11 869,00	54 115,00
	Premium Bank	16 738,00	18 611,97	52 344,00	13 106,00	16 052,33	53 045,00

Mənbə: Qeyd olunan bankların rəsmi saytlarından əldə edilən məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Ümumi olaraq bankların qeyri-faiz gəlirlərində müşahidə edilən artımın bir neçə səbəbi vardır. İlk öncə, 2015-ci ildə baş verən devalivasiya nəticəsində problemli kreditlərin sayı artmış, bu da bankın faiz gəlirlərinə mənfi təsir göstərmişdir. Banklar problemli kreditlərdən dolayı kreditləşməni dayandıraraq verilən vəsaitlərin yığımı ilə məşğul olmuşlar. Digər tərəfdən, faiz dərəcələri aşağı olduğu zaman, banklar mənfəət əldə etmək məqsədilə alternativ gəlir mənbələrinə yönəlirlər. Bu da qeyri-faiz gəlirlərinin artmasına səbəb olur. Həmçinin banklar müştərilərə risksiz gəlir əldə etmək məqsədilə yeni məhsullar təqdim edir və bununla da onları banka cəlb edərək çarpaz satış həyata keçirmiş olurlar.

Tədqiqat prosesində qeyd olunan datalara nəzər yetirdikdə 2018-ci il və sonrasında banklarda fərqli istiqamət seçildiyini görmək mümkündür və bu istiqamətdən dolayı faiz və qeyri-faiz gəlirlərində daha ciddi artımlar 2016 və 2017-ci

illər ilə müqayisədə 2018-ci ildə qeydə alınmışdır. Cədvəl 4-dəki verilənlərə diqqət yetirsək, görürük ki, 2017-ci ildə qeyri-faiz üzrə gəlirlər Premium Bank üzrə 18.6 milyon manat və Rabitə bank üzrə 14.3 milyon manat ikən, 2018-ci ildə bu göstəricilərdə baş vermiş ciddi artımlardan dolayı 52.3 milyon və 24.2 milyon manat olaraq qeydə alınmışdır. Bu səbəbdən dissertasiya çərçivəsində aparılan tədqiqatda olan panel data analizi 2018 və dissertasiya işindəki hesablamalar iyun ayında tamamlandığı üçün 2019-cu ilin I rübünü əhatə etmişdir.

Bu tədqiqat işində Azərbaycan bank sektorunda qeyri-faiz gəlirlərinin mənfəət və **risk üzərindəki təsirinin** ölçmək üçün panel data reqresiya analizindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat prosesində qeyd olunan datalara nəzər yetirdikdə 2018-ci il və sonrasında banklarda fərqli istiqamət seçildiyini görürük və bu istiqamətdən dolayı faiz və qeyri-faiz gəlirlərində daha ciddi artımlar 2016 və 2017-ci illər ilə müqayisədə 2018-ci ildə qeydə alınmışdır. Cədvəl 4-dəki verilənlərə nəzər yetirdikdə görmüş oluruq ki, 2017-ci ildə qeyri-faiz üzrə gəlirlər Premium Bank üzrə 18.6 milyon manat və Rabitəbank üzrə 14.3 milyon manat ikən, 2018-ci ildə bu göstəricilərdə baş vermiş ciddi artımlar səbəbindən 52.3 milyon və 24.2 milyon manat olaraq qeydə alınmışdır. Bu baxımdan dissertasiya çərçivəsində aparılmış tədqiqatda olan panel data analizi 2018 və 2019-cu ili əhatə etmişdir.

Ekonometrik modeldə istifadə olunan aslı dəyişənlər ROA aktivlərin gəlirliliyini, ROE kapitalın gəlirliliyini, Z-score mali uğursuzluq riskini ifadə edir. Modele daxil edilən kontrol dəyişənlər DIV bankın diverfikasiya məlumatlarını, SH_{non} qeyri faiz gəlirinin payını ifadə edir. Qiymətləndirmə bazası olaraq məlumatlardan 2018-2019-cu il arasında statistik məlumatlardan istifadə olunaraq ekonometrik model qurulmuş və nəticələri təhlil olunmuşdur. Statistik məlumatlar araşdırmaya daxil olan bankların məlumat bazasından əldə edilmişdir.

Kontrol dəyişənlərin hesablanması üçün Herfindahl Hirschman indeksindən istifadə olunmuşdur. Herfindahl Hirschman ilə hesablanan çeşidlənmə dəyəri (DIV), bank gəlirlərinin tək bir mənbədən gəlib gəlmədiyini və bankın etmiş olduğu diverifikasiya dərəcəsini göstərir. Gəlir qaynağının çeşidlənmə dərəcəsini müəyyən etmədən öncə DIV-in hesablanması üçün qəbul edilən anlayışların müəyyən olunması və təsdiq olunması lazımdır.

- Xalis Faiz Gəliri (NET) ≥ 0
- Qeyri Faiz Gəliri (NON) ≥ 0
- $0 \leq \text{DIV} \leq 0,50$
- $\text{SH}_{\text{NET}} + \text{SH}_{\text{NON}} = 1$

SH_{NET} , fəaliyyət gəliri içində xalis faiz gəlirlərinin payını, SH_{NON} isə fəaliyyət gəliri içində qeyri-faiz gəlirlərinin payını göstərməkdədir.

$$\text{SH}_{\text{NET}} = \frac{\text{NET}}{\text{NET} + \text{NON}}$$

$$\text{SH}_{\text{NON}} = \frac{\text{NON}}{\text{NET} + \text{NON}}$$

Gəlir qaynaqlarının çeşidlənmə dərəcəsini ölçmək üçün istifadə olunan DIV ölçümü fəaliyyət gəlirlərini, xalis faiz gəliri (NET) və qeyri faiz gəliri (NON) olmaq üzərə iki bölməyə ayrılır.

$$\text{DIV} = 1 - (\text{SH}_{\text{NET}}^2 + \text{SH}_{\text{NON}}^2)$$

DIV nəticəsində çıxarılacaq ən aşağı dəyər 0 və ən yüksək dəyər 0.50-dir. DIV dəyərinin 0.50 çıxması xalis faiz gəliri ilə qeyri faiz gəlir qaynaqlarının nisbətlərinin bərabər olduğu, 0 çıxması isə bankın bütün gəlirlərinin tək bir qaynaqdan gəldiyi mənasına gəlir.

DIV indeksinin hesablamalarından olan NET və NON dəyərlərinin müsbət olmasının səbəbi DIV-in müsbət dəyər alması üçündür. Ancaq bu hala belə rəqəmlərin analizdən kənara edilməsi həm data itkisinə həm də çeşidləndirmənin mənfi təsirinin analizə göstərilməməsinə yol açacaqdır. Bu problemi aradan qaldırmaq

üçün Herfindahl yanaşmasının istifadə olunmasında aşağıdakı dəyişikliklərə gedilmişdir.

$$|SH_{NET}| + |SH_{NON}| = 1$$

$$0 \leq DIV \leq 0.50$$

$$SH_{NET} = \frac{NET}{|NET| + |NON|}$$

$$SH_{NON} = \frac{NON}{|NET| + |NON|}$$

Herfindahl indeksinə gətirilən bu yeni yanaşmada toplam dəyişim miqdarı ölçülməyə çalışılır. Toplam dəyişimin neçə faizinin faiz dəyişimindən, neçə faizinin qeyri faiz dəyişənindən qaynaqlandığı araşdırılır. Beləliklə toplam fəaliyyəti yaradan parçaların hansının neqativ bir təsir yaratdığı da görülebəcək və qurulacaq modelə qeyri faiz gəlir payının təsiri daha doğru əks etdiriləcəkdir. DIV dəyişkəni sadəcə bankın diverfikasiya məlumatını təqdim edir, çeşidlənmənin hansı gəlir qaynağından təşkil olunduğu məlumatını əks etdirmir. Cədvəl 5-də aslı dəyişələrin hesablanması üsulu təqdim edilmişdir.

Cədvəl 5: Aslı dəyişənlər

Dəyişənin adı	Düsturlar
ROA	Mənfəət/Aktivlər
ROE	Mənfəət/Kapital
Z-score	$\frac{ROA + Kapital/Aktiv}{\sigma ROA}$

Mənbə: Chiorazzo, 2018: s181

Modelə daxil edilən dəyişənlərin məlumatları əldə edildikdən sonra panel data analizini həyata keçirmək üçün dataların bir sıra şərtlərin ödənməsi lazımdır.

İlkin mərhələdə dəyişənlərin logarifması alınaraq eyni səviyyəyə gətirilmişdir. İkinci mərhələdə isə, dəyişənlərin stasionarlığı genişləndirilmiş Dickey Fuller

(Augmented Dickey Fuller: ADF) testi ilə yoxlanılmışdır. Vurğulayaq ki, istənilən zaman seriyası dəyişən real dəyərləri ilə stasionar olarsa, $I(0)$ sayılır. Bir dəyişən $I(0)$ deyilsə, onun birinci dərəcədən fərqi (first difference) müəyyən edilir və stasionarlığı nəzərdən keçirilir. Bu zaman o, stasionar olarsa, bu dəyişən $I(1)$ olacaqdır. Bəzən bir dəyişənin ehtimal paylanması təkcə zamana uyğun olaraq dəyişir ki, belə olduqda o dəyişən trend-stasionar hesab edilir. Bu test üzrə dəyərləndirmələr E-views 9 hesabına dəyərləndirildiyi üçün qeyd edilən testlərin riyazi hesablanma ilə əlaqədar informasiya verməyə gərək yoxdur. ADF vahid kök testində H_0 dəyişən qeyri-stasionardır yaxud vahid kök problemi var olaraq müəyyən edilir.

Daha sonra modele daxil edilən dəyişənlərin avtokorrelyasiya probleminin olub-olmamasını müəyyən etmək üçün Lagrange Multiplier-LM testi tətbiq olunmuşdur. Burada H_0 hipotezi serial korelyasiya problemi olmadığını ifadə edir. Heteroskedastiklik probleminin olub olmadığını yoxlamaq üçün daha etibarlı nəticə əldə etmək məqsədi ilə həm Breusch-Pagan-Godfrey (H_0 göstərir ki heteroskedastiklik problemi yoxdur) testindən istifadə edilmişdir.

Ekonometrik model və nəticələri

Azərbaycan bank sektorunda risk analizi qeyd olunan metodologiya ilə qiymətləndirilmiş və təhlil edilmişdir. Model qiymətləndirməsi aparılmazdan əvvəl dəyişənlərin stasionarlığını yoxlamaq üçün dəyişənlər üzərində vahid kök testləri həyata keçirilir. Dəyişənlərin stasionarlığı ADF testi ilə araşdırılmışdır. Əldə edilən nəticələr Cədvəl 6-da təqdim edilmişdir və dəyişənlərin səviyyədə stasionar olmadığını, lakin birinci tərtib fərqlərinin stasionar olduğunu göstərir. Texniki ifadə ilə desək, dəyişənlər $I(1)$ -dir.

Qiymətləndirilən modelinin qalıqlarında avtokorrelyasiya probleminin olub-olmamasını müəyyən etmək üçün Lagrange Multiplier-LM testi tətbiq olunmuşdur. LM testi üçün marjinal əhəmiyyətlik səviyyəsi dəyərinin altıncı gecikmələr üçün

0.05-dən böyük olması səbəbi ilə avtokorrelyasiyanın olmadığı hipotezi üzərinə qurulmuş olan H_0 hipotezi rədd edilir.

Cədvəl 6: Vahid kök testi

Dəyişən	Səviyyədə		I tərtib fərq		Nəticə
	t testi	p dəyəri	t testi	p dəyəri	
Qeyri-faiz gəlirləri	0.51875	0.983	-3.2458	0.031	I(1)
DIV	-1.7894	0.3716	-3.4474	0.011	I(1)
SH _{non}	-1.3835	0.5885	-5.6804	0.000	I(1)
ROA	-1.9858	0.2421	-8.2739	0.009	I(1)
ROE	-0.3851	0.8040	-7.5959	0.000	I(1)
Z-score	-1.4531	0.5709	-9.8214	0.000	I(1)

Mənbə: E-views proqramı əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Nəticə olaraq altıncı gecikmə üçün qiymətləndirilən modelin qalıqları arasında avtokorrelyasiya problemi yoxdur.

Cədvəl 7: Avtokorrelyasiya testi

Gecikmə	LM statistik	P dəyəri
1	1.635471	0.8028
2	5.125252	0.2748
3	2.627214	0.6228
4	4.039108	0.4004
5	3.451307	0.3261
6	4.041906	0.7346

Mənbə: E-views proqramı əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Cədvəl 8-də heteroskedastiklik testinin nəticələri əks etdirilmişdir. Xi kvadrat statistikasının p qiymətinin 5%-dən böyük olması heteroskedastiklik testinin nəticəsinin qəbul olunduğunu təsdiq edir.

Cədvəl 8: Heteroskedastiklik testi

Dəyişənin adı	ROA	ROE	DIV	SH _{non}	Qeyri faiz gəliri
Chi square	40.34	67.68	105.61	83.18	34.04
P dəyəri	0.4767	0.7836	0.0576	0.9085	0.9593

Mənbə: E-views proqramı əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Azərbaycan bank sektorunda qeyri-faiz gəlirlərinin mənfəət və risk üzərindəki təsirini göstərmək üçün panel data reqresiya modelinin nəticələri cədvəl 3.9-da təqdim edilmişdir.

Cədvəl 9: Regresiya modeli

Aslı dəyişən	ROA		ROE		Z-score	
	Əmsal	P dəyəri	Əmsal	P dəyəri	Əmsal	P dəyəri
Qeyri-faiz gəliri	0.0221	0.003	0.0078	0.000	0.0624	0.014
DIV	0.0044	0.001	0.0036	0.000	0.0161	0.006
SH _{non}	-0.0031	0.001	- 0.0278	0.000	-0.0538	0.001

Mənbə: E-views programı əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Cədvələ nəzər yetridikdə diverfikasiyanın bankların aktivlərinin və kapitalının gəlirliliyini ifadə edən ROA və ROE dəyişənlərinin üzərindəki təsiri müsbətdir. Yəni, gəlir qaynaqları artdıqca bankların mənfəəti də artmış olur. Gəlir qaynağının bir mənbədən aslı olmaması risk də azaltmış olur.

Bundan başqa qeyri-faiz gəlirlərinin aktiv və kapital gəlirliliyi üzərindəki təsirinə nəzər yetirdikdə görür ki, qeyri faiz gəlirlərində 1 % artım ROA əmsalının 0.023 %, ROE əmsalının isə, 0,008% artmasına səbəb olur. Digər tərəfdən, qeyri-faiz gəlirlərinin payı artdıqca aktiv və kapitalın gəlirliliyində azalma müşahidə olunur ki, bu da risk amili ilə bağlıdır. Bunun səbəbi, qeyri-faiz gəlirin faiz gəlirlərinə nisbətən qeyri-sabit və dəyişkən bir struktura sahib olmasıdır.

Z-score qeyri-faiz gəlirlərinin payı artdıqca azalır. Qeyri-faiz gəlirlərinin payının 1% artması Z-score dəyərini -0.053% azaldır. Bu, qeyri-faiz gəlirlərdən çox asılı olan bankların iflas riskinin daha yüksək olduğunu göstərir.

2.2. Azərbaycan bank sisteminin ümumi vəziyyətinin statistik təhlili

2018-ci ildən bəri maliyyə bölgüsündə azalmağa davam edən fiksasiya nümunəsi 2019-cu ildə daha bir yüksəliş modelini göstərdi. 2013-2016-cı illərdə maliyyə bölgüsündə 5 bankın pirojnası 55% -dən 68,2% -ə qədər genişlənsə də, azaldı. 2018-ci ildə 65.2% -ə, 2019-da bir az artımla 65.3% -ə qədər genişləndi.

**Cədvəl 10: AR-nın 10 ən böyük bankının aktivlərinin dəyişməsi
(mln AZN)**

Banklar	Aktivlər		Dəyişmə
	2018	2019	(+artma,-azalma)
1. Azərbaycan Beynəlxalq Bankı ASC	8695,2	8320,4	-374,9
2. PAŞA Bank ASC	3551,9	4332,1	780,2
3. Kapital Bank ASC	3184,6	3457,6	273
4. Xalq Bank ASC	1813,7	1941,1	127,4
5. Azərbaycan Sənaye Bankı ASC	945,3	1007,3	62
6. Bank Respublika ASC	702,2	976,1	273,9
7. Access Bank ASC	844,9	836,6	-8,3
8. Unibank KB ASC	601,9	669,4	67,5
9. Rabitəbank ASC	727,3	656,3	-71
10. Silk Vey Bank	411,4	614,2	202,8
Ölkə üzrə cəmi:	21478,4	22811,1	

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankı, <https://www.cbar.az/> 03.30.2020

Ölkədəki ən iri bank olan ABB-nin tam ehtiyatları və pirojnası azalmaqda davam etdi. Dəqiqləşdirmə müddətində bankın mənfəəti 4,3% və ya 374,8 milyon manat azalıb, bankın ümumi sənayesi 31,1% -dən 28.5% -ə enib. Ölkədəki ikinci ən böyük bank olan Paşa Bank, faydalarını 22% necə quracağını və ümumi sənayenin bir hissəsini 12,7% -dən 14,8% -ə qədər artırmağı düşündü. Aşağıdakı nöqtələri mənbələrə qədər bölüşən Kapital Bank (6.5% -dən 6.6% -ə qədər) və Xalq Bank

(6.5% -dən 6.6% -ə qədər) ümumi sənayenin hissəsini necə qurmağı düşündülər, ancaq marjinal olaraq. Ümumi sənayenin bir hissəsi (3,4%) sabit qaldı (Cədvəl 10).

Təmərküzləşməni ölçmək üçün Herfindahl-Hirschman sənədindən asılı olduğumuz üçün 2019-cu ildə maliyyə sahəsindəki fiksasiya dərəcəsinin 1383 ilə 1294 arasında aşağı düşdüyünü görürük. Buna orta dərəcədə diqqət dərəcəsi kimi baxılır. Amortizasiyadan sonrakı dövrdə xərc sistemlərini tənzimləyən bir xüsusiyyət olaraq bank sistemlərinin azalması sonradan bu sistemlərin genişləndirilməsinə meyl göstərdi.

Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının Direktorlar Şurasının 22 dekabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə seçilən 2018-ci ilin sonuna yaxın DəmirBank-ın icazəsi rədd edildi (ilin əsas hissəsində Atabank və Caspian Development Bank birləşdirilmiş). Bu seçimin məqsədi bankın bütün kapitalının ölçülməsi banklar üçün qurulmuş bütün kapitalın əsas ölçüsü olmadığı və kapitalın kifayət qədər olması nisbətinin qanunla verilən 3 (üç)% -dən az olmasıdır. - Kreditorlar qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsi. Bu şəkildə bankların sayı 30-a düşdü (Cədvəl 11).

Dəmirbankın fəaliyyətinin dayandırılması, bəzi bankların pulla əlaqəli vəziyyətinin zəifləməsi kimi, filial təşkilinin azalmasına səbəb oldu. Bir il əvvəlki analoji dövrlə müqayisədə 2019-cu ildə bank ofislərinin sayı 8,8% azalaraq 558-dən 512-ə çatdı. Əslində, 2019-cu ilin 9 ayında 2 yeni şöbə açıldı. Bu dövrdə bir bankda filial sayı azaldı. 18-dən 17-dək Ən son bir ildə cəmi 2 bank ofisi açıldı. (Cədvəl 11) Filialların zəif inkişafından asılı olmayaraq, maliyyə hissəsindəki nümayəndələrin sayının genişlənməsi diqqət çəkdi. 2019-cu ildə nümayəndələrin sayı 5,6% genişlənərək 17,067-ə çatdı. Bir il əvvəlki dövrlə müqayisədə nümayəndələrin sayındakı genişlənmə 4,5% təşkil etmişdir (Cədvəl 11).

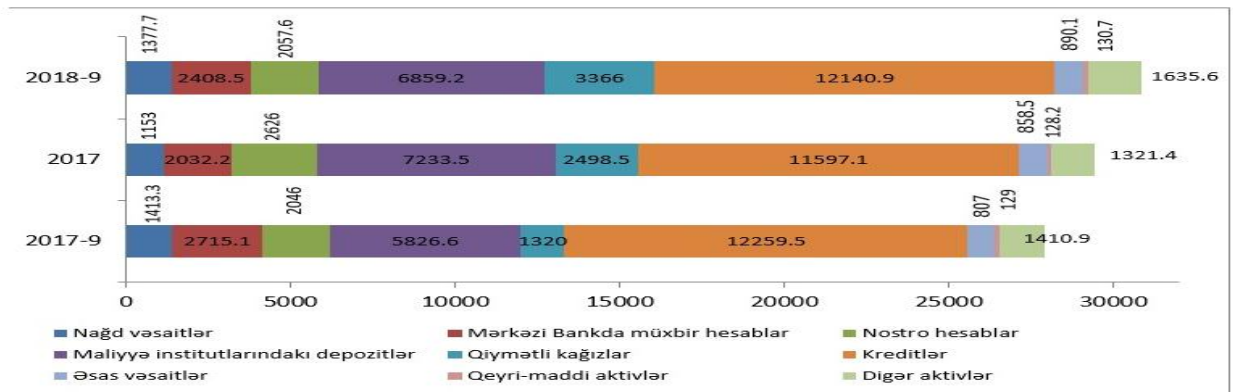
Cədvəl 11: Fəaliyyətdə olan bankların sayı

Banklar	2017	2018	2019	Dəyişmə (+artma, -azalma)	
				2018- cı illə müqayisədə	2019-cu illə müqayisədə
Bank Sayı	31	30	30	-1	0
- Bunlardan xarici kapitallı bankların sayı	16	15	15	-1	0
nizamnamə kapitalının 50%-dən 100%-ə qədərini təşkil edən	8	8	8	0	0
nizamnamə kapitalının 50%-dən az olan hissəsini təşkil edən	8	7	7	-1	0
xarici bankların yerli filialları	2	2	2	0	0
Bankların yerli filiallarının sayı	558	510	512	-49	2
Bankların şöbələrinin sayı	143	143	144	1	1
İşçilərin sayı	16341	16172	17067	727	896

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankı, <https://www.cbar.az/> 03.30.2020

Bank ehtiyatlarının davam edən azalması 2019-cu ildə genişlənmə ilə ləğv edildi. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının ölçmələrinin ekspertizası göstərir ki, bu dövrdə bankların üstünlükləri 4,7% artaraq 27,92 milyard manatdan 29,2 milyard manata çatmışdır. 2018-ci ilin analoji dövrü ilə müqayisədə genişlənmə 11,7% təşkil etmişdir (<https://www.cbar.az/>,2019).

Diagram 1: 2019-cu il Bankların aktivlərinin strukturu, milyon manatla

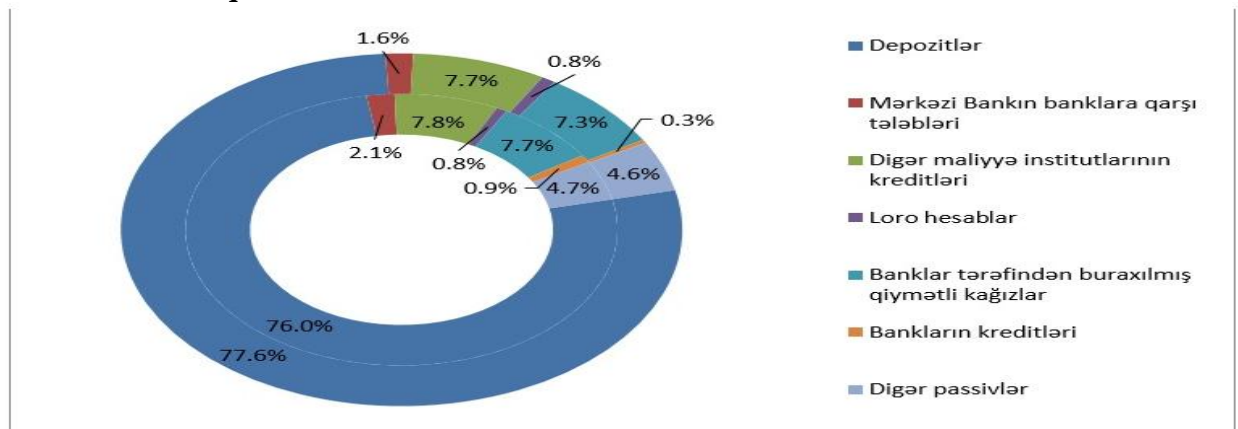

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankı, <https://www.cbar.az/> 01.01.2020

2018-ci ilin müqayisəli vaxtı ilə müqayisədə genişlənmənin əsasən qoruyucularda baş verdiyini görmək olur. Bu dövrdə bankların qorunmalardakı maraqları üç dəfə artdı (Şəkil 1).

Bankların kapitalının genişləndirilməsi yolu onların çox yönlüliyini möhkəmləndirməkdə davam etdi. 2019-cu ildə bankların məcmu kapitalı 10,91% artaraq 3,72 milyard manatdan 4,12 milyard manata çatdı. Bu genişlənmə səbəbindən bankların faydalarında kapitalın payı 13,4% -dən 14,2% -ə qədər genişləndi. . (<https://www.cbar.az/>) Kapitalda əsas artım Bank Respublika (46,8%), Bank VTB (36,6%), Azərbaycan Beynəlxalq Bankı (35,1%), Unibank ASC (33,6%), Silk Way Bank (24,7%) olub.) oldu. Hər halda, Amrahbank (28.6%), Accessbank (18.8%), AGBank (10.91%), Nikoilkbank (7.7%) və fərqli banklar azaldı (<https://www.cbar.az/>, 2019). 2019-cu ildən etibarən bankların öhdəliklərinin 77,6% -i mağazalar (insanlar və qanuni maddələr, pulla əlaqəli təşkilatlar daxil olmaqla) səbəbindən formalaşdı və bu mənbənin hissəsi 2018-ci ilin sonuna nisbətən genişlənərək 76% -ə qədər artırıldı.

Diagram 2: 2019-cu il Bankların öhdəliklərinin strukturu, faizlə

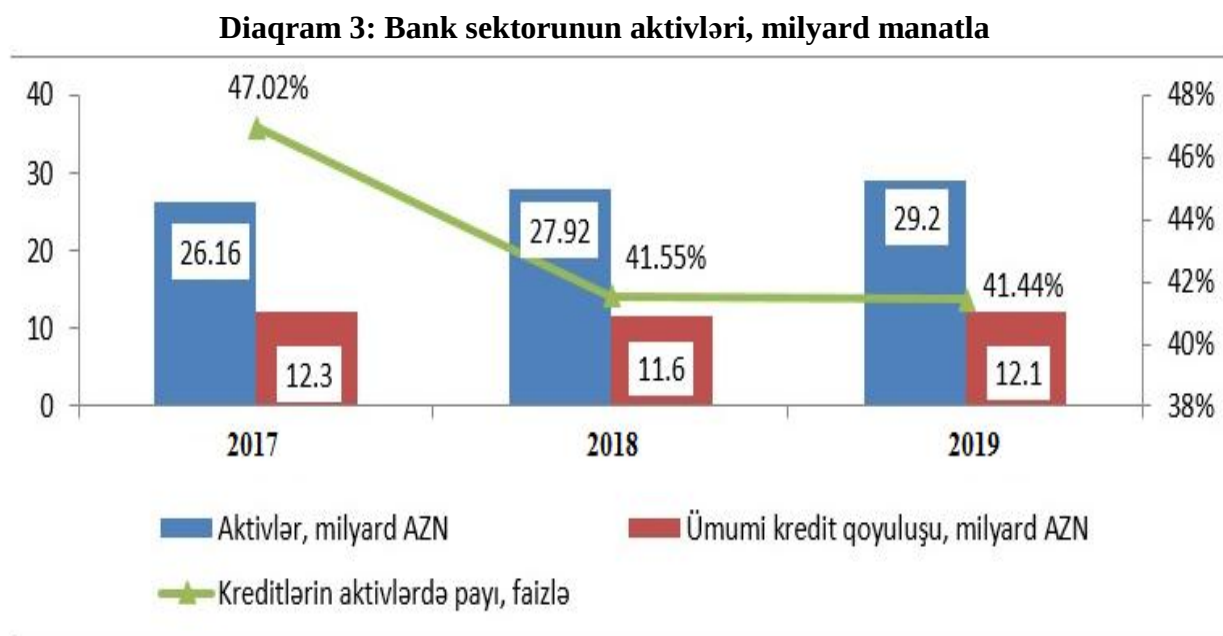

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankı, <https://www.cbar.az/> 01.01.2020

Banklardan və digər büdcə müəssisələrindən alınan kreditlər banklar üçün subsidiya verilməsinin növbəti əsas mənbəyi olmuşdur. Tamamilə öhdəliklərdəki təklif bu mənbədən cazibənin azalması səbəbindən 8.71% -dən 8.1% -ə düşdü. Düşmənin məqsədi bank avanslarının azalması idi. Bu dövrdə bankların bank

öhdəliklərində verdiyi qorunmaların nisbəti 7,7% -dən 7,3% -ə qədər aşağı düşdü. (Diaqram 2).

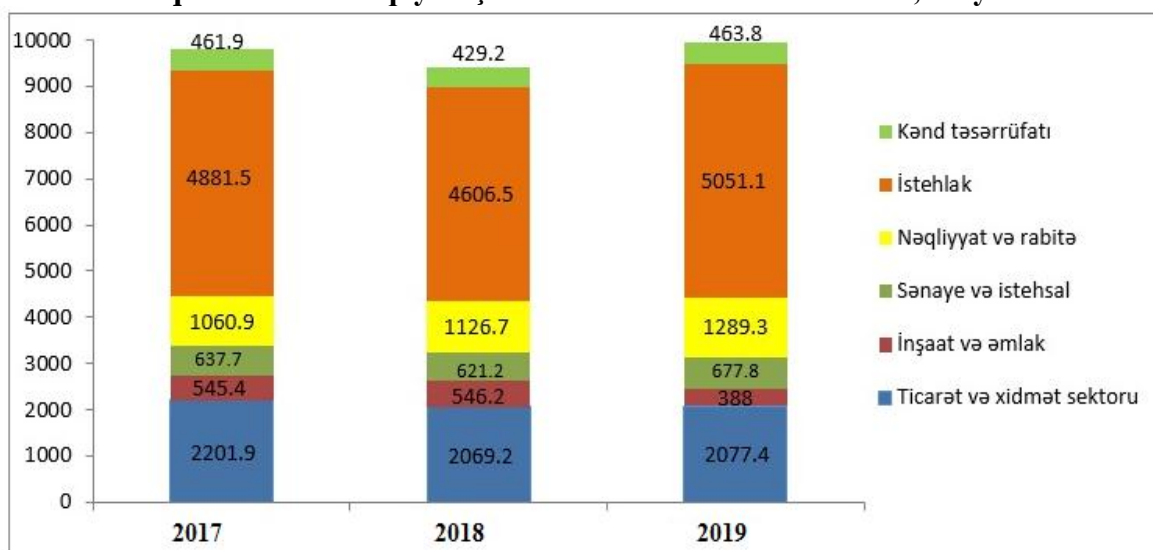
Bankların səhmlərin yatırımlarının kəskin artmasının əsas səbəbi devalvasiyadan sonra bir çox risklər səbəbindən kredit vermək maraqlarının azalmasıdır. 2019-cu ilin yanvar-sentyabr aylarında kredit qoyuluşlarının həcmi artsa da, aktivlərin payı azalmağa davam etdi. Beləliklə, ölkədə kredit qoyuluşu bu dövrdə 4,4% artaraq 11,6 milyard manatdan 12.1 milyard manata çatdı. Bu, 2017-ci ildən bəri ilk artımdır. Kredit qoyuluşlarının aktivlərdə payı 41,55% -dən 41.44% -ə enib. 2018-ci ildə bu rəqəm daha da artdı (47.02%) (Diaqram 3).

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, <https://www.cbar.az/> 01.01.2020

Aktivlərini dinamik borclanma dərəcəsinə yaxınlaşdırma bilməyən kredit müəssisələri qoruyuculara vəsait qoymağı sevir. Müvafiq olaraq, ehtiyatlarda qorunma nisbəti 2018-2019-cu illərdə 5,2% -dən 11,6% -ə qədər genişlənmişdir (<https://www.cbar.az/>, 2019).

Diagram 4: Kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə dinamikası, milyon AZN

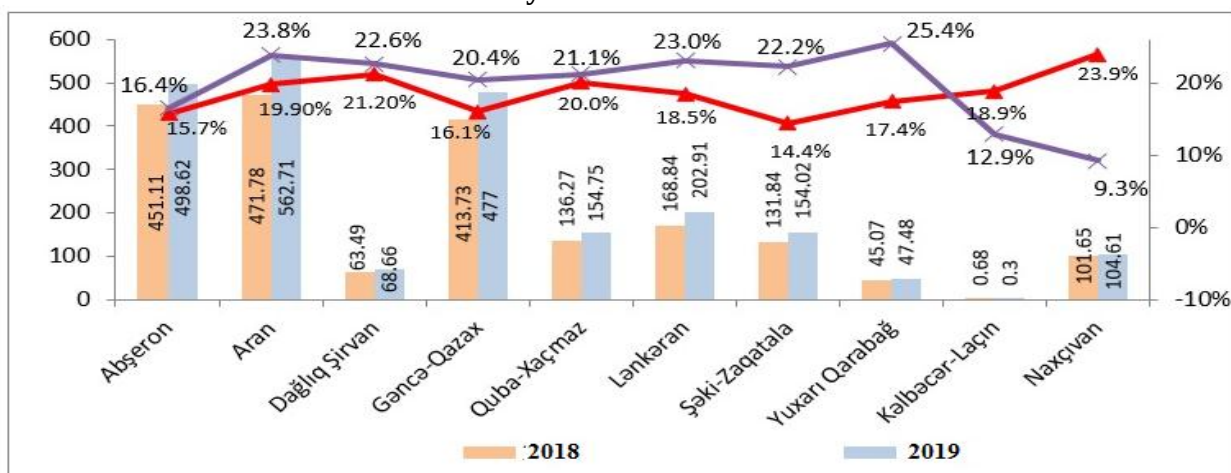
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, <https://www.cbar.az/> 01.01.2020

Avansların pul quruluşu göstərir ki, uzaq puldan daha çox, milli pulda kreditləşmə genişlənmişdir. Milli nağddə kredit faizləri 2019-cu ildə 8.8% genişlənərək 7557.3 milyon manata qədər artdı. Hər şeyə nəzər saldıqda, manat kreditlərinin həcmi 2011-ci ildən bəri ən minimal səviyyədədir. Xarici nağd pullarda avansların həcmi 1.3% azalaraq 4.745.3 milyon manata enmişdir.

Avansların verilmə müddətinə gəlinə, banklar dərhal kredit verməyə üstünlük verdilər. Bu ilin yanvar-sentyabr aylarında pul quruluşuna az əhəmiyyət verərək, təcili avansların həcmi 17,2%, uzun sürən avansların həcmi isə cəmi 1,91% genişləndi. Milli pulda həm qısa (24.9%), həm də uzun sürən (5.9%) avanslarda genişlənmə oldu. Xarici nağd pula bir anlıq maraqlar genişlənsə də (9.9%), uzun müddətli borc vermək azalmışdır (4.4%). Rayonlara borc verilməsində bir qədər artım var idi. 2018-ci ilin 9 ayı ərzində ərazilərə verilən avansların həcmi və hissəsi genişləndi. Kreditləşmə bölgələrdə 14.4% genişlənsə də, paytaxtdakı genişlənmə cəmi 2.6% təşkil etmişdir. Bu genişlənmə səbəbi ilə, bütün kreditləşmədə lokalların payı 16,8% -dən 18,5% -ə qədər genişləndi. Bu genişlənməyə baxmayaraq, Bakı tam kreditləşmədə mənzili əlverişli bir mövqedə saxlamağın yollarını başa düşdü (81.5%). Ölkədəki milli

pullardakı avanslar üçün maliyyələşdirmə dəyəri 14,2% olduğu halda, Bakıda bu nisbət 12% aşağı idi. Rayonlarda (Naxçıvan MR istisna olmaqla) manat kreditləri üçün illik maliyyələşdirmə dəyəri 16 ilə 25% arasında dəyişir. Məsələn, Aran pul məntəqəsində normal illik kredit dəyəri 23,2%, Yuxarı Qarabağ maliyyə rayonunda 25,4% təşkil edir. Paytaxtla müqayisədə olan ərazilərdə kreditlər üzrə illik maliyyələşdirmə xərcləri çox olduğu üçün müştərilər Bakıdan avans almaq istəyirlər. Bu indiyə görə Bakının tam borc vermək təklifi illər ərzində 80-85% arasında dəyişir. Kreditin ən aşağı dəyəri Naxçıvan MR-də olsa da (9.3%), kreditləşmədə onun təklifi azdır (0.9%). (Diaqram 5)

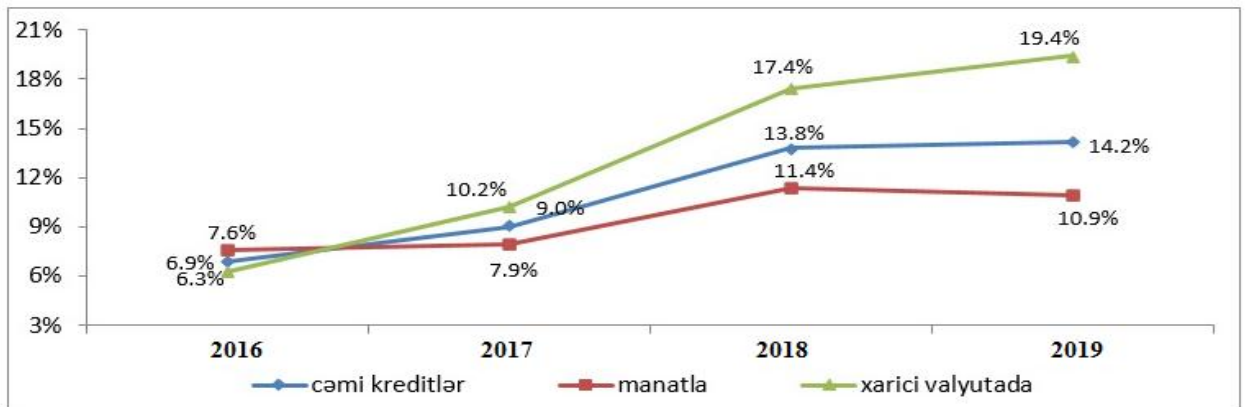
Diaqram 5: 2018-2019-cu illərdə Əmanətlərin regionla üzrə həcmi və faiz dərəcəsi, milyon AZN

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, <https://www.cbar.az/> 01.01.2020

Vaxtı keçmiş kreditlər genişlənməyə davam etdi və bankların ölkə iqtisadiyyatını maliyyələşdirməyə həvəslərini azaldır. Mərkəzi Bankın bildirdiyinə görə, bütün avanslarda verilmiş avansların payı 2019-cu ilin 9 ayında 13,8% -dən 14,2% -ə qədər genişlənməmişdir. Yanvar-sentyabr aylarında vaxtı keçmiş avansların həcmi 123 milyon manata və ya 7,6% -ə qədər artmışdır. 1.626.8 milyon manatdan 1.748.8 milyon manata. Genişlənmənin 31,2% -i milli pulun hissəsinə, 69,1% isə uzaq nağd pulun hissəsinə düşdü (diaqram 6).

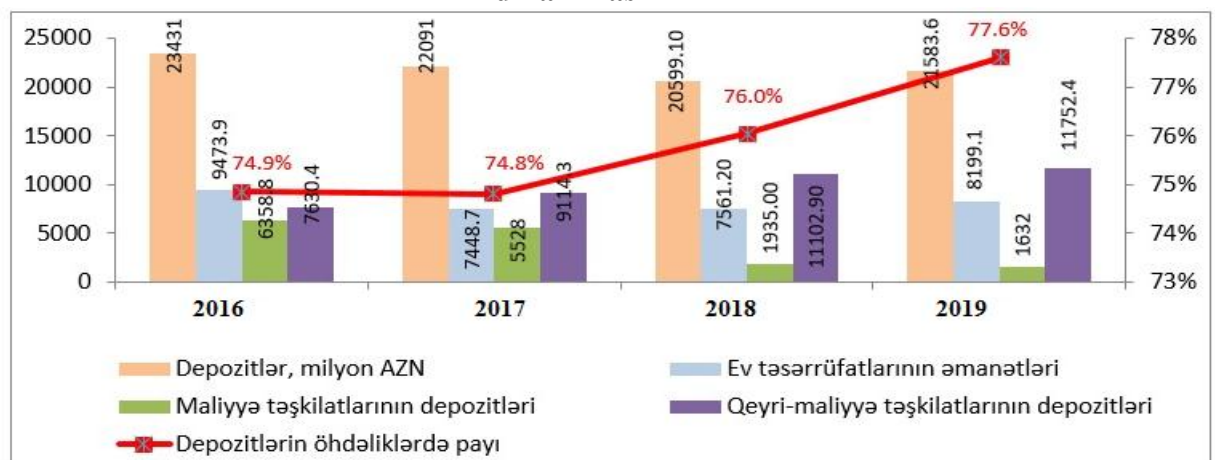
Diaqram 6: Vaxtı keçmiş kreditlərin payı (2015-2018)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, <https://www.cbar.az/> 01.01.2020

Emissiya avanslarının genişlənməsi xarici pullardakı kreditlər hesabına baş verdi. Milli nağddə buraxılmış avansların həcmi 37,91 milyon manata qədər genişlənməsinə baxmayaraq, manat avanslarının payı 11.5% -dən 10.8% -ə qədər azaldı. Gecikmiş pul kreditlərinin həcmi təklifi 17,9% -dən 19,5% -ə qədər genişləndirərək 84,5 mln. Verilmiş kreditlərin ən böyük hissəsi uzunmüddətli avanslara (79,6%) düşür. Müəyyən olunmuş müddət ərzində müvəqqəti kreditlər üzrə təxirə salınmalar 11.5% və uzun müddətli avanslar üzrə 6.7% artmışdır.

Diaqram 7: 2016-2019-cu illərdə depozitlərin həcmi və bank öhdəliklərində payının dinamikası

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, <https://www.cbar.az/> 01.01.2020

Depozit vitrinində 2016-2019-cu illərdə görülən geri çəkilmə 2019-cu ildə yenidən inkişaf nümunəsi ilə ləğv edildi. 2019-cu ildə ölkədəki bütün mağaza 4.81%

artaraq 21.59 milyard manata çatdı. Mağazaların genişlənməsi bankların öhdəliklərində öz əksini tapdı. Bankların mağazalara etibarını inkişaf etməkdə davam edir. Bütün xaric olmuş öhdəliklərdə mağazaların payı 2016-cı ildəki 74,9% -dən 2018-ci ildə 76% -ə və 2019-cu ilin yanvar-sentyabr aylarında 77,6% -ə qədər genişlənməmişdir (Diaqram 7).

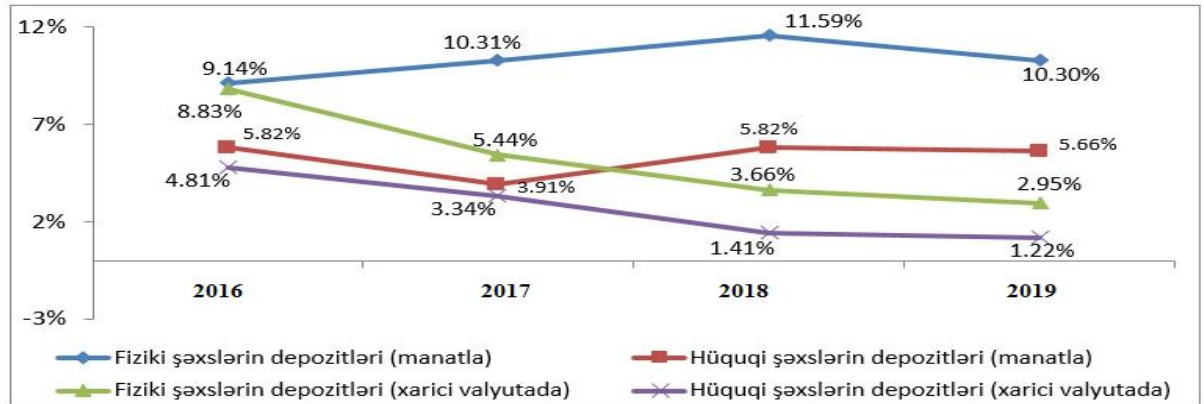
Mağazaların hissəsindəki genişlənmənin səbəbi bankların xarici öhdəliklərin davamlı olaraq tərk edilməsi və banklardan və digər büdcə müəssisələrindən kredit əldə etmələrinin məhdudlaşdırılmasıdır. Mərkəzi Banka görə, 2019-cu ilin yanvar-sentyabr aylarında uzaq məsafəli öhdəliklərin həcmi 2,35 milyard manatdan 1,95 milyard manata qədər azaldı. Eyni zamanda, bankların və digər pul təşkilatlarının avansları 2,13 milyard manatdan 2,03 milyard manata qədər azalıb.

Bütün satış mağazalarında genişlənməyə baxmayaraq, pul müəssisələrinin mağazalarında azalma müşahidə edildi. 2019-cu ildə pul təşkilatlarının mağazaları 15,8% azalaraq 1,7 milyard manata çatdı. Bu dövrdə ailə bölmələri mağazaları 8,5% artaraq 8,3 milyard manata, pul olmayan mağazalar 5.9% artaraq 11.76 milyard manata çatdı.

Mağazaların kassa quruluşu göstərir ki, tam mağazalardakı genişlənmə milli pulda olan mağazalarla əlaqədardır. Milli pullardakı mağazalar 23,9% genişləndi, uzaq nağd mağazalarda isə 2.6% azaldı. Milli pul kütləsindəki mağazalar 21,3%, büdcə müəssisələrinin anbarları 10,3%, pul olmayan birliklərin anbarları 27,9% artdı. Pulla əlaqəli və qeyri-pul birliklərinin mağazaları fərdi olaraq 21,3% və 1.65% azaldı, uzaq nağddə ailə vahidi mağazalar 2,1% artdı. Manat bazarlarında genişlənmə, milli nağd dönüşüm miqyasının davamlı qorunması və manat mağazalarının yüksək illik məhsuldarlığı ilə əlaqədardır. Manat bazarlarında illik maliyyələşdirmə dəyərində azalma meyli bu pulda mağazaların cəlbedici keyfiyyətini aşağı salmadı. Məsələn, 2018-ci ilin sonundan fərqli olaraq manat mağazalarında illik maliyyələşdirmə dəyəri 11.59% -dən 10.3% -ə düşdü. Qanuni elementlərin mağazalarında normal illik kredit

dəyəri bu dövrdə 5.82% -dən 5.55% -ə qədər azaldı. Bənzər bir azalma xaricdəki pul mağazalarında illik illik kredit haqqında baş verdi. İnsanların mağazalarında azalma 3,66% -dən 2,95% -ə, qanuni maddələrin anbarlarında isə 1.41% -dən 1.22% -ə qədər azaldı (Diaqram 8).

Diaqram 8: 2016-2019-cu illərdə depozitlər üzrə ortalik faiz dərəcələrinin dinamikası

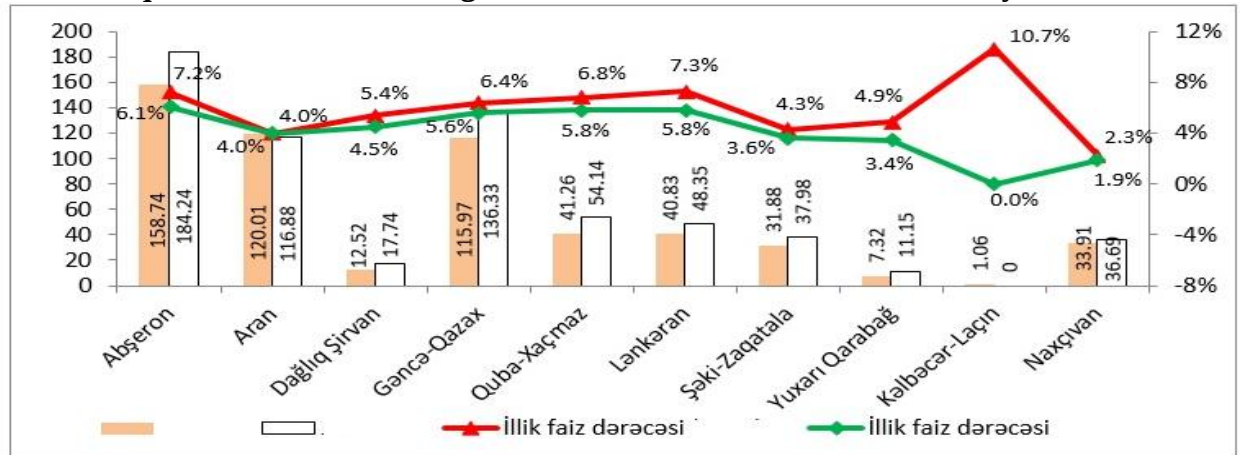
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankı, <https://www.cbar.az/> 01.01.2020

Borcdan sonrakı dövrdə, genişlənməsinə baxmayaraq, manat mağazalarında illik maliyyələşdirmə dəyəri, ümumiyyətlə, 2019-cu ildə azalacaqdır. Xarici nağd mağazalardakı illik maliyyələşdirmə dəyəri də azalmaqda davam edir. 2016-2019-cu illərdə insanların mağazalarında 8.83% -dən 2.95% -ə, qanuni elementlərdəki 4.81% -dən 1.22% -ə qədər azaldı. İl ərzində xaricdəki pul gəlirləri azaldığından, iki adamın həvəsləri və uzaq pul mağazalarında qanuni maddələr azaldı (Şəkil 8).

Mağazalara olan marağın artması investorların maliyyə bölgüsünün dayanıqlılığından qeyri-müəyyən olması deməkdir. 2019-cu ildə sorğu mağazalar 9,7% genişlənərək 11,35 milyard manata çatdı. Buna görə, bütün xarici mağazalardakı faiz mağazalarının payı 50,1% -dən 52.4% -ə qədər genişləndi. Genişlənməyə milli pulda olan mağazalar (34.9%), uzaq nağd mağazalarda isə 2.25% azalma səbəb oldu. Milli nağddə faiz mağazalarının inkişafı pulla əlaqəli olmayan birliklər tərəfindən verilmişdir (42.9%).

Mərkəzi Bankın rəsmi məlumatında göstərildiyi kimi, milli nağddə tələb mağazalarında illik kredit haqqı 0,2%, kənar pullarda isə 0,1% təşkil edir. Buna baxmayaraq, fərdi mağaza vaxt mağazalarında bu göstərici 10.3% və 2.95% təşkil edir.

Diagram 9: Əmanətlərin regionalar üzrə həcmi və faiz dərəcəsi, milyon AZN

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankı, <https://www.cbar.az/> 01.01.2020

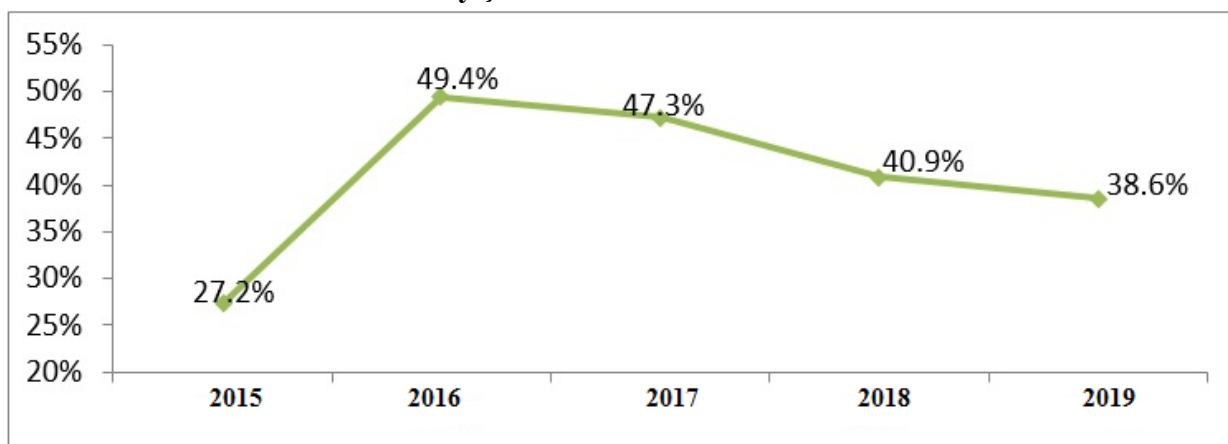
Mağazaların ərazi mənimsəmə səviyyəsi göstərir ki, mağazalar əsasən Bakıda yerləşirlər. Bu ilin ilk 9 ayı ərzində paytaxtın bir hissəsində bir qədər azalma (92.6% -dən 92.2% -ə qədər) müşahidə olundu, halbuki ölkədə mağazaların inkişaf tempi (8%) inkişaf tempindən aşağı idi rayonlar (14%). Yerlərdə ən böyük artım əksər hissədə Yuxarı Qarabağ (52,3%), Dağ Şirvan (41,7%) və Quba-Xaçmaz (31,2%) pul bölgələrində olmuşdur. Aran maliyyə sahəsində 2.6% azalma qeydə alınıb (Şəkil 9).

Ümumiyyətlə, investisiya fondlarında yerlərin nisbəti aşağı səviyyədə qaldı. Yerlərdə ehtiyat fondlarının aşağı səviyyədə olmasının əsas məqsədi əldə edilmiş ehtiyatlar üzrə kredit haqqının aşağı olmasıdır. Bakıda milli nağd kredit üzrə normal illik kredit haqqı 7-8% civarında dəyişsə də, rayonlarda 2,6 % - 8 % arasında dəyişir. Misal üçün, Naxçıvan MR-də 2,6%, Şəki-Zaqatala maliyyə rayonunda 4,2 %, Aran pul məntəqəsində isə 4,4% təşkil edir.

Bank, banklarda ləzzətin artması səbəbindən bolluğun azaldılması üçün planlaşdırılan büdcə vasitələrindən istifadə etməklə, kreditləşmənin azalması səbəbindən bankları dəstəkləməkdə davam etdi.

2019-cu ildə Mərkəzi Bank 42 mağaza barterindən ibarət məcmu keçirdi. Bu mağazalar hazırda mövcuddur - 14 gündür. Mağaza ləzzətinin müddəti cəmi 3 bağlanışda müxtəlif idi: 10, 13 və 20 gün. Satışda Mərkəzi Bankın təyin etdiyi mağaza sifarişlərinin həcmi təxminən 250-400 milyon manat arasında dəyişirdi. Bir satış istisna olmaqla, bütün barterlərdə bankların marağı bir neçə dəfə zərif dərəcədə üstün oldu. Mağazanın satılması üçün Mərkəzi Bankın təklif etdiyi illik kredit haqqı 8,05% -dən 14,78% -ə düşdü. 41 bağlanışın 35-də illik maliyyələşdirmə dəyəri 8,05% təşkil etmişdir. Müəyyən edilmiş müddət ərzində banklar bu bağlanmalardan təqribən 42 milyon manata yaxın mükafat ödəmişlər. Maliyyə bölgəsində dollarlaşma səviyyəsində enən model 2019-cu ildə də davam etdi. Dollarlaşmaya düşmənin həm kredit həm də mağaza heyvətində görüldü.

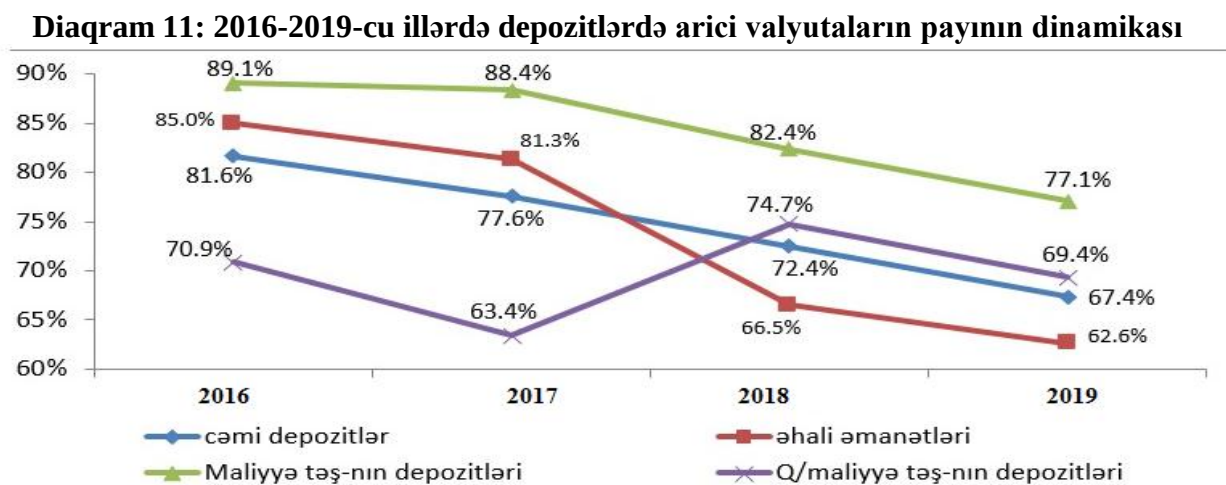
Diagram 10: 2015-2019-cu illərdə kredit qoyuluşunda xarici valyutaların payının dəyişməsi dinamikası

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankı, <https://www.cbar.az/> 01.01.2020

2016-cı ildə, manatın dönüşüm standartının dayanıqlılığına əsaslanaraq, 2006-dan sonra ən yüksək yüksəliş səviyyəsinə çatan kredit müəssisələri (49.4%) sonrakı

illərdə azaldı. 2019-cu ilin 9 ayı ərzində uzaq nağd pullarda verilən kreditlərin payı 40,9% -dən 38,6% -ə qədər azaldı. Bu, 2015-ci ildən bəri ən az rəqəmdir (Şəkil 10)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankı, <https://www.cbar.az/> 01.01.2020

Dollarlaşma səviyyəsindəki enmə modeli, bütün satış mağazalarında 2019-cu ildə davam etdi və ilin sonuna qədər 72.4% -dən 67.4% -ə düşdü. Dollarlaşmaya qarşı ən çox düşən temp ailə birlik mağazalarında qeydə alınıb. 2019-cu ilin 9 ayı ərzində mağazaların dollarlaşma dərəcəsi 66,5% -dən 62,6% -ə düşdü. 2019-cu ilə olan məlumata görə, ucuzlaşma səbəbi ilə ən yüksək dollarlaşmaya (89,1%) pulla əlaqəli təşkilatların mağazalarında xarici nağd pulların payı 77,1% -ə qədər azalmışdır. 2018-ci ildə pul olmayan müəssisələrin mağazalarının yenidən dollarlaşmasına diqqət yetirməsinə baxmayaraq, 2019-cu ildən bu yana dollarlaşmaya qarşı atıldı (Diagram 11). Milli pulun möhkəmliyi və banklar tərəfindən təklif olunan uzaq kassa mağazalarının məhsuldarlığının aşağı olması, kənar pul müəssisələrində insanların və qanuni ünsürlərin həvəslərini azaltdı, bu da mağazaların dollarlaşma dərəcəsinə və ədalətinə azaldı

III FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANIN BANK SEKTÖRÜNÜN TƏKMİLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Bank fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri

Bankların səmərəli fəaliyyət göstərməsindən ötrü bir çox amillər xüsusi önəm kəsb edir ki, onlardan rentabellik, likvidlik, ödəmə, gəlirliliyi və s. misal çəkə bilərik.

Rentabellik göstəricisi mənfəətin məsrəfə olan müqayisəsi kimi anlaşılar və bu anlamda bank fəaliyyətinin səmərəliliyinin göstəriciləri kimi əlamətdar olunur. Rentabellik göstəricisinin ümumi iqtisadi anlamı onun ilə izah edilir ki rentabellik bank tərəfindən xərc olunan hər 1 manat pulun verdiyi mənfəətlə ölçülür.

Bank rentabelliyyətinin ümumi dərəcəsi onun ümumi mənfəətliyini, həm də 1 manat gəlirin verdiyi mənfəəti qiymətləndirməyə şərait yaradır (gəlirdə mənfəətin hissəsi).

$$\text{Rüm} = \text{mənfəət} / \text{bank gəlirləri} \times 100\%$$

Dünya praktikasında bu nəticə bankın məcmu rentabelliyyətini ifadə eləyir, müəyyən zamanda qazanılan mənfəətin miqdarının səhmdar kapitalına müqayisəsi kimi sayılır:

$$\text{R1} = \text{Mənfəət} / \text{xüsusi kapital} \times 100\%$$

Bu göstərici dünya praktikasında ROE (return on equity) olaraq adlanır və bankların balans və ya xalis qazancının onun spesifik kapitalına müqayisəsiylə izah edilir.

Bu və yaxud başqa rentabellik göstəricisinin hesablanması ölkədə qəbul edilən mühasibat uçotu və hesabat sistemlərindən asılıdır.

ROE göstəriciləri səhmdar tərəfindən qoyulan vəsaitin məhsuldarlığını əlamətdar edərək bank fəaliyyətlərinin effektivliklərini göstərir. ROE-nin miqdarı bankın balansında olan ümumi valyutada olan cəlb edilmiş vəsaitin və əsas kapitalın müqayisəsindən (qarşılıqlı əlaqədən) birbaşa formada əlaqədardır. Xüsusi kapitalın

spesifik çəkisi nə qədər çox və qəbul edildiyi kimi bankın güvəni nə qədər üstün olarsa bir o qədər bu kapitalların üstün mənfəətliliyini təmin etmək qəliz olar (Abdulayev; Ş. Ə. Əsgərova R.V. 2009).

Bank fəaliyyətlərinin ümumi rentabelliyyənin mühüm göstəricisindən biri – aktivin gəlirlilik səviyyəsi (ROA-retrun on assets) -1 manat bank aktivlərinin gətirdiyi mənfəətin miqdarını göstərir.Bu göstəricilər bankın aktiv əməliyyatının səmərəliliyinin təhlil edilməsində,tam şəkildə bank idarəolunmasının səmərəliliyində istifadə edilir və aşağıdakı düstur ilə müəyyən edilir:

$$R2 = \text{mənfəət/aktivlərin orta dəyəri(həcmi)} \times 100\%$$

Rentabelliyyənin bu göstəricilərinin pozitiv dinamikası bank aktivinin istifadə olunmasının effektivliklərinin artırılmasıyla əlamətdar olunur.Eyni vaxtda bu göstəricilərin tez bir vaxtda çoxlması aktivlərin yerləşdirilməsiylə bağlı olaraq riskin səviyyələrinin çoxalmasına işarədir (Abdullayev Ş.Ə., 2011: s.215).

Rentabelliyyənin fərqli aspektinin təhlili bankın aktiv və qeyri-aktiv əməliyyatının rentabellik göstəricisinin hesablanmalarını istəyir.Aktiv əməliyyat bankın xüsusi qazanc mənbəyidir və bu nöqteyi-tərəffən bankın rentabelliyyəni onun aktiv əməliyyatının səmərəliliyyətlə müəyyən edilir.

Bankın likvidlik göstəriciləri və rentabellik səviyyələrinin qarşılıqlı bağlantısını yadda tutmaq lazımdır.Qeyri-aktivdə olan az ödənişli resursun üstün xüsusi çəkiliəri rentabelliyyəni çoxalır,ancaq bankın likvidlik səviyyələrini azaldır və tərsinə gəlir verməyən irimiqyaslı aktiv rentabelliyyəni azaldır,ancaq likvidliyyəni çoxaldır.

Bankın effektiv fəaliyyətində likvidliyyənin obrazı danılmazdır.Ilk sırada kommersiya bankı bir ay içərisində likvidlik göstəricisini normativ dəyərə müvafiq formada nizamlamalıdırlar.Bu hamısından qabaq bankarası kreditin,kreditor borcunun və başqa cəlb edilmiş vəsaitin ixtisarı,həm də bankın xüsusi vəsaitinin yüksəldilməsi hesabına mümkündür.Belə ki,diqqətə almaq vacibdir ki,yeni səhmin buraxılışı

şəklində əlavə kapitalın cəlb edilməsi dividendin ixtisarına səbəb olur ki, bu da səhmdar tərəfindən xoşlanılmır.

Başqa cəhətdən, başqa təşkilat kimi kommersiya banklarından ötrü likvidliyin əsası olaraq aparılan əməliyyatın gəlirliliklərinin təmin edilməsi çıxış edir. Belə ki, əgər likvidliyin xüsusi normativ əmsallarının faktiki dəyərləri icazə verilən ən az səviyyələrdən artıq olarsa bu vəziyyətdə kommersiya banklarının fəaliyyəti səhmdar istiqamətindən neqativ qiymətləndiriləcək, onun əsas hissəsi kimi mənfəət qazanmaqdan ötrü imkandan lazımi dərəcədə istifadə edilməməsi götürülür. Onu demək lazımdır ki, balans likvidliyinin təhlil etməsi bankının gəlirliliyinin təhliliylə eyni vaxtda aparılmalıdır. Kommersiya bankının praktikası göstərir ki, icazə verilən ən az likvidlik səviyyəsi astanasında fəaliyyət edən banklar daha artıq mənfəət qazanır. Daha konkret söyləsək, bank kredit resursu qismində maliyyə vəsaitinin cəlb edilməsi üzrə onlara təqdim edilən hüquqlardan tam şəkildə istifadə edilir. Eyni vaxtda, öz fəaliyyətini müştərinin vəsaitindən istifadə etməyə əsaslanaraq bank likvidlik göstəricisinin tətbiq edilməsinin mühümlülüyünü diqqətə eləyir. Ən çox likvidliyə, başqa aktivlər ilə nisbətdə bankın kassa və müxbir hesabında olan qalığın maksimallaşdırılmasıyla müvəffəq olmaq olar. Ancaq bu vəziyyətdə bankın mənfəəti ən az dərəcədə olur. Mənfəətlərin maksimallaşdırılması, vəsaitin saxlanması yox onun kredit təqdim olunmasını və investisiya gerçəkləşməsinə tələb eləyir. Kassada olan nağd vəsaitin və müxbir hesablarda olan qalıq pulu ən az salmaq lazımdır, bu vəziyyətdə mənfəətin maksimallaşdırılması meydana çıxsada, bu prosedur bankın öz müştərisi önündə öhdəliklərini gerçəkləşdirməyi təhlükə içərisinə salır. Bu səbəbdən, bank likvidliyinin idarə edilməsinin mövcud olması likvidlik və mənfəətliliyin əks tələbinin elastik kombinasiyalarından ibarətdir (Əliyev M.F. 2017).

Kommersiya bankında likvidliyin idarə edilməsinin funksiyası, Mərkəzi Bank və başqa bank normativinə əməl etməklə mənfəətlərin maksimallaşdırılmasına əsaslanır.

Daha sonra, bank heç olmaya qısa zamanlı perspektivdən ötrü likvidliyə sahib olan vəsaitə nə qədər tələbat olduğunu müəyyən etməlidir. Qeyd edildiyi kimi, bu tələbatın gözlənilməsini 2 üsulla gerçəkləşdirə bilər. Onlardan biri, kredit ehtiyacının təhlil olunmasını və hər bir aparıcı müştərilərdən proqnozlaşdırılan əmanət səviyyələrini, digəriysə kredit və əmanətin miqdarının proqnozlaşdırılmasını təklif eləyir. Hər 2 metodun çatmayan tərəfləri var. Onlar ən çox deyil, orta likvidlik səviyyəsinə əsaslanır. Bu bankın ümumi formada likvidlik səviyyələrini qiymətləndirməkdən ötrü kifayət eləyə bilər, ancaq çıxarılan depozitivə müraciət edilən kreditləri qarşılamaqdan ötrü gələn həftəyə kassada olan nağd pulunu nə qədər olması barədə rəhbərliyə heç bir informasiya təqdim etmir. Ancaq bankın fərdi müştərisinin hesabının təhlil olunması indiki vəziyyətdə nağd pulu və tələbatları müəyyən etməyə şərait yaradır (Məmmədov Z.F., Zeynalov.Z.N. 2010).

Yerli bazarda təsərrüfat və maliyyə vəziyyətinin, müştəri spesifikasiyalarının, yeni bazara çıxış imkanının, bank xidmətinin inkişaf perspektivinin, təzə hesab növünün açılmasının, lizinq, faktoring, trast və s. əməliyyatının aparılmasının ilk olaraq öyrənilməsi bu problemin həll edilməsində banka kömək ola bilər. Ancaq daxili amildən əlavə ümumilli faktor da diqqətə almaq lazımdır. Məsəl üçün, pul-kredit siyasətlərinin, qanunvericilərin dəyişilməsi və s.

Bütün bunun öyrənilməsi və eyni vaxtda proqnozlaşdırılması bankın aktivlərində olan likvid vəsaitin mühüm hissələrini daha konkret müəyyən etməyə yardım eləyir. Bu vəziyyətdə bank öz təcrübələrinə etibar etməlidir.

Pul bazarının şəraitinin, müştərilərinin və yaxud əməkdaşlıq eləyən bankın maliyyə imkanının dəyişməsinə gətirib çıxaran gözlənilməyən öhdəliyi qabaqlamaqdan ötrü bank likvid ehtiyat formalaşdırılmalıdır.

Likvidlik səviyyələrini tələb edilən dərəcədə tutmaq bankın aktiv və qeyri-aktiv əməliyyat sektorunda müəyyən siyasət yerinə yetirməsinin yardımıyla gerçəkləşir. Daha düzü, bank aktiv və qeyri-aktiv əməliyyatın idarə edilməsindən ötrü

səriştəli siyasət yaratmalıdır.Bu vəziyyətdə aktivlərin idarə edilməsində bank aşağıda olan məqamlara nəzər etməlidir:

- Nağdlaşmanın idarə edilməsi daha əlverişli olmalıdır,yəni pulun daxil olmasını və xaric olmasını planlaşdırmaq və ödəniş cədvəllərini hazırlamaq lazımdır;
- Bankın yerləşdirdiyi vəsaitin vaxtı,cəlb edilmiş vəsaitin vaxtıyla müvafiq gəlməlidir.Aktiv hesabda olan pul vəsaitinin qeyri-aktiv hesabda olan pul vəsaiti üstündə artıqlığı yolverilməzdir;
- Ümumi formada fəaliyyətin rentabelliyyətinin artırılmasına və əss olaraq fərdi əməliyyatın gəlirliliyinə nəzər etmək lazımdır.

Bankın effektiv fəaliyyət göstərməsindən ötrü kredit portfelinə nəzarət eləmək lazımdır.

Kredit portfellərinin idarə edilməsində aşağıda olan amillər əhəmiyyətlidir : Kredit qoyulmalarını onların risklilik səviyyələrinə görə,kreditin qaytarılmaqlarının təminatı,gəlirlilik dərəcəsi üzrə yerləşdirilməsinə nəzarət eləmək.Bankın kredit qoyulmaları bir sıra ölçüyə əsasən təsnif edilə bilər:

- Müştərilərinin kredit geri vermə qabiliyyətinin dərəcəsi;
 - Kreditin ödənilməsindən ötrü girov təminatı ;
 - Kreditin sığortalanması şəraiti;
 - Səlahiyyətli şəxs istiqamətindən kreditin etibarlılıqlarının qiymətləndirilməsi
- və s (Məmmədov Z.F., 2013:s.315).

Kommersiya banklarının kredit qoyulmalarının ümumi məbləğində olan hər bir kredit qrupunun hissəsi və orada olan dəyişikliklər likvidlik əmsalının səviyyələrinin proqnozlaşdırılmasına xidmət edir,bankın var olan kredit siyasətlərini davam elətdirmək imkanlarını və yaxud onun dəyişdirilmələrinin vacibliyini göstərir.Kompyuter texnologiyalarının yardımıyla,ssudanın fərdi debitor üzrə qruplaşdırılması, gündəlik likvidlik əmsalının səviyyələrinə nəzarət eləməkdə və

qarşıda olan zamanda bankın sərbəst şəkildə və ya konsorsiumda iştirak eləyərək irimiqyaslı kreditin verilə bilmə imkanlarını təhlil eləməkdə köməkçi olur.

Kreditin ödəniş zamanları üzrə yerləşdirilməsinin təhlil etməsi - bank balanslarının hazırki likvidlik səviyyələrinin proqnozlaşdırılmasına və bankın kredit siyasətlərində boşluqların aşkar edilməsinə yardım göstərir.

Verilən bazasına əsas olaraq ödəniş zamanına görə kreditin yerləşdirilməsini təhlil eləmək. Əsasən də fərdi müştəri və kredit formaları üzrə qarşıda olan 30 gün içərisində kreditin qaytarılmasının təhlil olunması metodu hazırlanmışdır ki bu da resursun buraxılmasına və onlara nə vaxt tələb duyulmasına nəzarət eləməyə fürsət verir. Təhlilin nəticəsi kommersiya bankı istiqamətindən resursun alınması və yaxud satılması üzrə operativ qərarların qəbul edilməsində istifadə edilə bilər. Bu cür analiz hansısa bir tədbir olunmasa kommersiya banklarının likvidlik səviyyələrinin və ödəmə qabiliyyətlərinin azalmasına səbəb ola biləcək tendensiyanın aşkarlanmasında, gizli prosesin üzə çıxarılmasında əsas rol oynayır, bank siyasətlərində düzəliş eləməklə bu xoşagəlməz vəziyyətdən bankı xəbərdar eləməyə fürsət verir (Sadıqov E.S. 2010).

- borc alanın kredit ödəmə bacarığını konkret öyrənmək;
- bir nəfər debitora təqdim edilən kredit miqdarını məhdudlaşdırmaq;
- kreditləşmələrinin ümumi miqdarını saxlamaq ilə, mümkün qədər artıq müştəriyə kredit təqdim eləmək;
- kredit ödənişini çoxaltmaq
- zamanı ötmüş kreditin və bu kreditdən istifadə etməyə görə hesablanan faizlərin bərpa edilməsi üzrə işlər yerinə yetirmək

Müştərinin hesablaşma hesabları və bankın müxbir hesabları üzrə ödəniş— dövryyələrinin intensivliyinə təhlil metodunu tətbiq eləmək. Bu cür analizin nəticəsinə müvafiq olaraq bankın balans aktivinin qruplaşdırılması gerçəkləşdirilir.

Aktivlərin quruluşunu dəyişdirmək, yəni lazımı qədər kredit ödənişinin təmin edilməsi hesabına likvidli aktivlərin hissəsini çoxaltmaq, hər cür fəaliyyət tiplərini sərbəst balansla ayırmaq ilə balansın tənzimlənməsi, əsas vəsaitlərin yüksəldilməsi, başqa bankdan borc əldə etmək və s.

Əməliyyat riskinin azaldılması yönündə fəaliyyət etmək. Bu vaxt – yaddaşda saxlamaq lazımdır ki, kredit təşkilatının öz likvidliyini və ödəmə bacarığını saxlamaqdan ötrü qəbul elədiyi təcili tədbir, bir qayda şəklində bank xərcinin yüksəldilməsi və onun mənfəətinin azalmasıyla əlaqədardır. Balanslaşdırılmamış və ödəmə qabiliyyətlərini itirən bankın riskinin idarə edilməsi bankın potensial zərərini aşağı salır və onun gələcək fəaliyyətindən ötrü zəmin qurur. Balanslaşdırılmamış likvidlik risklərini və kommersiya banklarının ödəmə qabiliyyətlərini itirməyini başa düşməkdən ötrü banka likvidlik göstəricisinin səviyyələrini və onların dəyişməsinə təsir edən amilin təhlil edilməsindən ötrü gündəlik nəzarət məqsədi ilə əsas sistemlər qurmaq lazımdır. Analitik fəaliyyət göstərməkdən ötrü mühüm olan bütün məlumatı operativ ələ almağa fürsət verən verilənlər bazalarının yaradılması məqsədə müvafiqdir ki, onun əsasında bank siyasətləri formalaşacaq.

Bank qeyri-aktivlərin idarə edilməsinə ciddi nəzarət eləməlidir. Bu yanaşmadan, qeyri-aktivlərin idarə edilməsində banka aşağıda olan tövsiyələri təqdim eləmək olar:

- Əsas kapitalın cəlb edilmiş vəsaitlərə müqayisəsinə nəzarət eləmək;
- Bankın depozit bazalarının təhlil olunması;
- Depozitin quruluşuna nəzər yetirmək: müddətli depozit tələbli depozitdən daha artıq likvidliyə sahibdir;
- Depozitin stabilliyini saxlayan strategiyayı müəyyən etmək. Bu strategiyanın bir parçası marketinqdir – bankın böhran halında bu cür ona sadıq olan müştərilərə daha keyfiyyətli xidmət etmək;

- Yalnız stabilliyi yox eyni vaxtda depozitin mənbələrini müəyyən etmək lazımdır,yəni fiziki şəxsin depoziti hüquqi şəxsin depozitlərinə müqayisədə daha güvəniləndi

- Kredit resursunun uçotunu nizamlamaq;

- Başqa kredit təşkilatı istiqamətindən yerləşdirilən depozitin etibarlılığını dəyərləndirmək;

- Qeyri-aktivlərin müddətlər üzrə qruplaşdırılmalarının yardımıyla tələbli öhdəlikləri aşağı salmaq (Əliyev M.F. 2017:s.120).

Beynəlxalq praktikada bank likvidliyinin idarə edilməsi üzrə menecer bu sektorun fəaliyyətini yaxşılaşdırmaqdan ötrü bir çox təcrübəvi tövsiyə hazırlayıblar.

Ondan 1-cisi odur ki,likvidliyin idarə edilməsi üzrə menecer maliyyə vəsaitinin cəlb edilməsi və istifadə edilməsinə məsuliyyət daşıyan bankın hər bir şöbəsinin fəaliyyətinə nəzarət eləməli və öz işlərini bu şöbənin fəaliyyətinə müvafiq təşkil eləməlidir.

2-ci tövsiyə odur ki,likvidliyin idarə olunması üzrə menecer bankın iri əmanətçiləri və irimiqyaslı kreditlərdən istifadə eləyən debitorunun nə vaxt hesablarından vəsait çıxardacaqlarını və əmanətin miqdarını çoxaldacağını planlaşdırdıqlarını öncədən yəqin eləməlidir.Bu hal menecerlərə likvid vəsaitin profisit və yaxud defisit vəziyyətində öz fəaliyyətlərini planlaşdırmağa fürsət verir.

Bank sahəsinin iqtisadiyyatda rolunun artırılması dövlətin əsas vəzifəsindən biridir.Ölkəmizin hökumətinin və MBNP-nın əsas fəaliyyətləri bir çox amildən ibarətdir:

1.Bank fəaliyyətlərinin normativ hüquqi təminatlarını təkmilləşdirmək.Bank fəaliyyətlərinin hüquqi təminat sektorunda kredit təşkilatının beynəlxalq standartlara müvafiq şəkildə fəaliyyət göstərməsindən ötrü hüquqi vəziyyət yaratmaq əhəmiyyətlidir.

➤ Kreditorun hüquqlarını gücləndirmək;

- Bank əməliyyatını yerinə yetirməkdən ötrü lisenziyası geri qaytarılan kredit təşkilatının fəaliyyətinə xitam verilmələrinin hüquqi mexanizminin təkmilləşdirilməsini təmin etmək;
- Rəqabətin hüquqi mexanizmini gücləndirmək və bank sektorunda kommersiya bankının azadlığının məhdudlaşdırılması üzrə tədbirin önünün alınması;
- Kredit təşkilatının daxil olma prosesini primitivləşdirmək;
- Bank fəaliyyətində müasir texnologiyanın daha artıq tətbiq edilməsindən ötrü hüquqi vəziyyət yaratmaq;
- bu da öz sırasında əməliyyat xərcinin az olmasına yardımçı olur
- Bank fəaliyyətlərinin vergitutma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə işi davam etmək (Əliyev M.F. 2017).

2. Bankın maliyyə vasitəçiliyində iştirakından ötrü səmərəli vəziyyətin yaradılması. Bankların maliyyə vasitəçiliyi sistemlərində rolunun gücləndirilməsindən ötrü təsərrüfat fəaliyyətlərinin göstəriciləri və maliyyə vəziyyəti barədə məlumatın açıqlanmasına əsasən beynəlxalq maliyyə hesabatının standartına müvafiq olaraq təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin şəffaflığını təmin etmək mühümdür.

3. Bank nəzarətinin və bank tənzimlənmələrinin faydalılığının artırılması. Bank nəzarəti və tənzimlənməsi sektorunda mühüm istiqamətlər bunlardır: bank nəzarəti rejimlərinin müəyyən edilməsi və vacib hallarda müəyyən tədbirlərin icra edilməsi; kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin ümumi qiymətləndirilməsi və daha çevik reaksiya verən sistemlərin fəaliyyətlərinin təmin edilməsi; bank nəzarəti daxilində qəbul edilən qərarların effektivliyinin və operativliyinin artırılması.

4. Kommersiya bankının fəaliyyətində şəffaflığın təmin edilməsi və rəqabətli sferanın inkişafı. Rəqabətli sferanın inkişafı və bazar intizamlılığının gücləndirilməsi sektorunda bank xidmətləri bazarlarının infrastrukturunun inkişaf etdirilməsindən ötrü daha sərfəli vəziyyət yaratmaq, əsas regionlarda; kommersiya bankının fəaliyyətinin və səhmdarın quruluşunun şəffaflığını təmin etmək; beynəlxalq auditor standartına

əsasən auditor fəaliyyətlərinin keyfiyyətini və effektivliyini artırmaq; bank sektorunda bazar intizamlılığını gücləndirmək və hər bir kommersiya bankından ötrü eyni rəqabət vəziyyətinin təmin edilməsi.

5. Bank riskinə nəzarət etmək – yaxın zamanda bankın mənfəətliliyini müəyyən edən mühüm amillərdən biridir. Bankın kredit risklərinə effektiv nəzarət etməkdən ötrü bir çox mühüm elementlər var: kredit siyasətləri və prosesinin yaxşı inkişaf etdirilməsi; kredit portfellərinin yaxşı idarə edilməsi; kreditə faydalı nəzarət etmə

6. Bank biznesinin konsolidasiyası. Bank sistemlərinin böyüməsiylə onun riskinin azaldılması zəruridir. Sayı az olan bankların fəaliyyət etməsi onlar üstündə tənzimləyici nəzarəti sadələşdirir, bank sabilliyinin təmin edilməsinə və sistemdə şəffaflığın artırılmasına yardım eləyir.

7. Bankın əmanətçisinin və başqa kreditorlarının marağının müdafiə edilməsinin möhkəmləndirilməsi.

8. Əhalidən və şirkətdən pul vəsaitinin akkumulyasiyasını və bu vəsaitin kredit və investisiyalara transformasiyası üzrə fəaliyyət edən bank sahələrinin effektivliyinin artırılması

9. Göstərilən sektorlar üzrə ixtisaslaşmış bankın miqdarının artırılması: ipoteka krediti, istehlak krediti, plastik kartlar üzrə fəaliyyət edən banklar. İnkişaf eləmiş bankarası kredit sistemləri və institusional investorun vəsaitinin mövcud olması bankları stabil maliyyə mənbəyiylə təmin eləyir.

10. Yekun istehlakı böyük bir mühiti əhatə eləyən bank xidməti bazarının təzə segmentinin inkişaf etməsi, onların əhalidən ötrü cəlbediciliyinin artırılması. Bank fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması bankı təzə inkişaf trayektoriyalarına çıxmağa yardım edir.

Hazırda Azərbaycanın bank sistemlərinin başlıca hədəflərindən biri – bank sistemlərinin sabitliyini artırmaq, investor əmanətçi və kreditor istiqamətindən

Azərbaycanın bank sahəsinə etimadının gücləndirilməsi, onların marağının müdafiə edilməsini məhkəmləndirmək, əmanətin sığortalanması sistemlərinin effektivliyinin artırılmasıdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətlərin inkişaf etməsi, mövcud bank xidmətini inkişaf elətdirərək, alıcı və satıcıların marağını maksimal dərəcədə müdafiə edilməsini təmin eləyən aşağıdakı formalar ilə şərtlənir:

- Beynəlxalq hesabatın akkreditiv şəklindən, iqtisadiyyat, bank sahəsindən və bütün kontragentlərdən ötrü aşkar üstünlüyə sahib olan, tərəfin balans marağına daha normal əməl eləyən və etibarlılıq qüvvəsinə görə daha geniş yayılan və daha artıq tələb edilən formadır.

- Bank zəmanəti, onun rolunun artırılması istənilən sövdələşmənin gerçəkləşdirilməsinə, müqavilələrdə öhdəliyin doğru icra edilməməsi vaxtı yaranan zərərlərin təcili kompensasiya edilməsinə yardım edir.

- İnkişafda və Beynəlxalq lizinq keçid iqtisadiyyatında olan ölkələrdən ötrü əsas əhəmiyyət kəsb edir, həm də istehsal sektorlarını əlavə maliyyə axınıyla təmin eləyir və daxili istehsalın artırılmasına, əsas vəsaitin satışının yüksəldilməsinə və maliyyə mexanizminin inkişaf etməsinə yardım edir.

- Beynəlxalq forfeytinq və faktoring, daxili iqtisadi fəaliyyətlərinin maliyyələşməsi və risklərin idarə edilməsində ən yeni menecmentin mühüm amillərindən hesab olunur.

- Sindikatlaşdırılan kreditləşmə və layihənin maliyyələşdirilməsi, irimiqyaslı investisiya layihəsini gerçəkləşdirmək üzrə beynəlxalq investisiya resursunun səfərbərliyindən ötrü əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan bankının kapitallaşma səviyyələrinin artırılması məqsədi ilə aşağıda olan istiqamətləri müəyyən etmək olar:

- Tabeliyində olan kreditin cəlb edilməsi;
- Fərdi yığımdan istifadə edilmə;

➤ nizamnamə kapitalını formalaşdırmaqdan ötrü təzə səhmlər emissiya edilərək fond birjasında yerləşdirmək üsuluyla iqtisadiyyatın neft sahəsindən müstəqil pul vəsaitini cəlb etmək;

➤ Azərbaycan banklarının nizamnamə kapitallarının yaradılmasında xarici bankın inkişaf etməsi;

➤ bankların birləşməsi və lazımi qədər olmayan nizamnamə fondlarının daha iri banklara qoyulması;

➤ bank qrupunun formalaşdırılması.

Kommersiya bankının kapitallaşma səviyyələrinin artırılmaq məqsədiylə bank sistemlərinin müasirləşmə proseslərində fərqli bankların birləşməsi praktikada geniş vüsət almalıdır.

Bank fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin artırılması yönünə əsasən aşağıda olan komponentlər daxildir:

➤ Azərbaycanın regionunda bank infrastrukturunun böyüdülməsi;

➤ Kredit təşkilatının rəqəbətqabiliyyətliliyini çoxaltmaq;

➤ Bank fəaliyyətində şəffaflığın təmin edilməsi və məlumat təhlükəsizliyinin mexanizmlərinin hazırlanması;

➤ Bank fəaliyyətlərinin potensial təhlükəsinin və risksinin qiymətləndirilməsi sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, onun təsirinin aşağı salınması üzrə tədbirlər və s.

3.2. Azərbaycan Respublikasında bank sektorunun perspektiv inkişaf istiqamətləri

Bankların maliyyə sahəsini canlandırmaq üçün etibar edə biləcəyi problemlər var. Məsələn, maliyyə hissəsinin kapitallaşdırılması məsələsi bankların özünə aiddir və kapitallaşma ən son 2 ildə 1,9 milyard manatdan 4,1 milyard manata qədər artmışdır (bütün bunlar və 30 sentyabr tarixinə maliyyə sahəsi üzrə nəticələr, 2018). Bu, həm milli, həm də dünya səviyyəsində (Bazel ehtiyacları) ən yüksək olan 29,2 milyard manat dəyərində bankların bütün ehtiyatlarının 14% -ni təşkil edir. Bu bölmənin cavanlaşması üçün əsas məsələlərdən biri əvvəlcədən maliyyə hissəsinə güvənən, lakin müxtəlif dəyişənlərlə tədricən müəyyənləşdirilən kapital məsələləridir. Bu gün maliyyə segmentində real pulda 6 milyard manata yaxın pul görünür, lakin bu aktivlər pulsuzdur və borc vermək üçün uyğun deyildir. Bunlar daim banklarda likvidliyə kömək etmək və müştəri vəzifələrini yerinə yetirmək üçün tələb olunan aktivlərdir. Maliyyə bölgüsünün likvidliyini qoruyub saxlamağına baxmayaraq, bu aktivlərin stunlara qarşı çıxması gözlənilir və böyük həcmdə borclanma üçün adekvat deyildir. Ən yaxşı davranış ssenarisi, 1-1,5 milyard manatı həqiqi bir bölməyə borc vermək üçün əlaqələndirmək olar, bu da hər hansı bir sarsıntının baş verməsi təhlükəli ola bilər. Qeyd edək ki, vaxtı keçmiş avanslar, xüsusən də ABŞ dolları ilə, bankların effektiv kredit verməsinə mane olan yüksək təhlükəli amildir (Əliyev M.F. 2017).

Bu iki məsələ bir şəkildə izah edilə bilər. Qanunverici orqanlara uzun müddətli (3-10 il) aşağı həvəsli (məsələn, illik 3%) kreditlər verilir (bu aktivlər həqiqi bölmə borcu ilə əlaqələndirildiyi və məhdudlaşdırıldığı nəzərə alınmaqla) \$ 10,000, 0.78 və Converts avansları fərdi olaraq 1.10 və 1.35 səviyyələrində 1.05-dən AZN-ə qədər sürətlə verilir. Burada vurulan ziyanı sakin paylaşır. Banklar qazandıqları aktivləri dolandırmaqla qısa və orta müddətdə bədbəxtliklərini ödəyirlər. Dövlət avansları ödəyir və bədbəxtliklərə dözmür. Əsas mərhələdə banklara iki milyard manata qədər

pul qoyulması və bu aktivlərin banklar vasitəsi ilə müxtəlif müəssisələrə mübadiləsi dövriyyənin genişlənməsi ilə yanaşı, iş yerlərinin, əmək haqqının və qiymətləndirmə gəlirlərinin artmasına səbəb olacaqdır. Həqiqi bölgüdə aktivlərin artmasının təsirini nəzərdən qaçırmamalıyıq. Sərt qiymətləndirmələrdə göstərildiyi kimi, həqiqi hissədəki müəssisələr üçün əlaqələndiriləcək 1 milyard manata (pul dəyərini gətirən tapşırıqların idarəolunan borc verilməsi kimi) təsiri 2,5-3 milyard civarındadır. Əlavə aktivlər də maliyyə seqmentində tələb olunur ki, uzaq pulda aktiv çəkdiyinə görə əlavə təhlükələrdən uzaq olsun.

Fərqli nöqteyi-nəzərdən maliyyə sahəsinin inkişafına ehtiyac və ehtiyac var. Başlamaq üçün maliyyə seqmentinin ÜDM-ə olan üstünlüklərinin nisbəti 42%, avans portfelinin ÜDM-ə nisbəti isə 17% -dir. Adi səviyyədə gəlmək üçün maliyyə bölgüsü istənilən dərəcədə 20-25 milyard manata ehtiyac duyur. Faktlar təsdiqləyir ki, nə maliyyə seqmenti, nə də həqiqi bölgü bir an gecikmədən bu aktivləri mənimsəyə bilməz və məhsuldarlıq aşağı olacaq. İstədiyiniz qədər sabit bir infuziya burada olduqca həyati ola bilər.

Hazırda, əsas mərhələdə həm maliyyə bölgüsü, həm də həqiqi hissəsi iki milyard manata qədər mənfəət ala bilər. Burada, manatın konversiya miqyasında şişkinlik və çəki, uğurlu tədbirlər sayəsində azaldıla bilər. Yenə də bu aktivlər, bankların rəqəmsallaşdırılması tələb ediləcəyi müddətində müəssisənin istifadəsi baxımından əhəmiyyətli bir iş görür. Güclü rəqəmsallaşdırma da böyük fərziyyələr tələb etdiyindən. Eyni şəkildə, genişlənmiş dövriyyə fərziyyəni getdikcə təsirli hala gətirəcəkdir (Əsgərova R.V. 2016).

Bankların rəqəmsallaşdırma çətinliklərinə uyğunlaşma seçimi olacaq. Bu səbəbdən, dünya miqyasında ölçülən ölçülər, nağdsız ödəniş şərtləri, ATM və POS-terminal sistemi və s. Aşkar edilməsi əsas müəssisə kimi əsas malikdir. Mövcud təməlini genişləndirmək üçün əlavə olaraq yeni inkişaf və sistemlər böyütmək vacibdir. Bu gün bankomat və POS-terminallarda, SWIFT, AZIPS, XOHKS-də

plastik kart mübadiləsi, sürətli nağd pul köçürmələri standart fəaliyyət çərçivəsinə, normal fəaliyyətə çevrilib. Əsas məqsəd bu çərçivələrin həcmi genişləndirmək, həqiqi sahə ilə ortaq iştirak etməklə mümkün olan vəzifələrin həcmi artırmaqdır.

2018-2020-ci illərdə AR-da Rəqəmsal Ödənişlərin Genişləndirilməsi Dövlət Proqramında qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün dörd irəliləmə başlığı fərqləndirilmişdir: (AR Prezidentinin Sərəncamı, 26 sentyabr 2018-ci il, № 508) .

- 1) qabaqcıl hissə üçün institusional vəziyyətin daha da yaxşılaşdırılması;
- 2) maliyyə hissəsinin canlanması;
- 3) Kompüterləşdirilmiş bioloji sistemin formalaşması;
- 4) qabaqcıl hissələrlə təşviq və zəhinlilik gücləndirilməsi.

Xüsusilə, ikinci və üçüncü rulmanlar birbaşa banklar və pulla əlaqəli təşkilatlarla eyniləşdirilir. Pul hissəsi ilə yanaşı, həqiqi seqment əsas başlığı tamamilə aktuallaşdırmaq üçün effektiv işləməlidir. Son başlıq cəmiyyətin bütün hissələrinə - dövlətə, pula, həqiqi əraziyə və hətta populyasiyaya əsaslanır. Ümumi formada ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etməsindən ötrü bank sistemlərinin inkişaf eləməsi mühüm şərtlərdən biridir, bank sistemlərinin özünün inkişafıysa birbaşa hər bir kommərsiya bankının faydalı fəaliyyət göstərməsi ilə bağlıdır. Bazar iqtisadiyyatı vəziyyətində bankın obrazı əhəmiyyətli səviyyədə çoxalmışdır ki, indi hər hansı ölkənin iqtisadi fəaliyyətləri birbaşa banklar ilə bağlıdır. Kommərsiya bankının fəaliyyət etməkdə niyyəti, mənfəət qazanmaqdır. Bank əgər doğru siyasətiylə çıxış eləyərsə, lazımı qədər resursa malik olub onları doğru istiqamətdə səfərbər eləyərsə, müştərinin rəğbətini, etibarını əldə edərsə, onun mənfəət əldə etmə proqnozu yüksək olar. Təbii ki, bu prosedura dəqiq olaraq bankın özündən bağlı olmayan fors-major vəziyyətlər ola bilər ki, onun öncədən proqnozlaşdırılması mümkünsüz olsun. Misal üçün, ölkə iqtisadiyyatının bir yöndə fəaliyyət etməsi, təkcə bir sahə üstündə ixtisaslaşması və gözlənmədən bu sahədə uğursuzluğun qazanılması, nə inki bank sahəsinə, ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatında azalmaya gətirib çıxara bilər. Bütün sahə öz

fəaliyyəti daxilində faydalı fəaliyyət etməyə çalışmalıdır ki, qloballaşma prosedurunda bu sektorların birinin uğursuz olması, zəifləməsi, iflası zəncirvari kimi başqalarının müflis olmasına gətirib çıxarmasın. Kommersiya bankının fəaliyyətində effektivliyin qazanılmasından ötrü bir çox göstəricilər diqqətə alınmalıdır, nümunə olaraq, bankın ödəmə bacarıqlılığı, likvidliyi, risklərin dərəcəsi, əmanətlər üzrə faiz dərəcəsi, tənzimləyici qurumların təyin elədiyi uçot dərəcəsi, ölkədə olan inflyasiya dərəcəsi və s (Bəşirov R.A., 2014).

AR-nın yeni tərəqqi strategiyasında SYX-də prsoektivliyinə baxdıqda ucuz neft dövrünün bank sahəsinə, həmçinin pul siyasətinin ölkə iqtisadiyyatının səmərəli ötürücülüyyəinə neqativ təsirlərindən digəri də iqtisadiyyatda dollarlaşma meyillərinin yaranması aydın olur.

Ölkə iqtisadiyyatının mərkəzində yerləşmək ilə banklar istehsal və ticarət sahəsi, cəmiyyət və kənd təsərrüfatı arasında olan münasibətlərdə vasitəçilik eləyir. Kommersiya bankı iqtisadi transformasiya proseslərində spesifik yer tutur. Ölkənin gerçək bölmənin inkişaf etməsi üzrə uğur əldə etməsi kommersiya bankının kifayət dərəcədə effektiv fəaliyyət etməsindən asılıdır. Yeni iqtisadi fəaliyyəti bank sistemləri var olmamış təsəvvür eləmək qeyri-mümkündür. Dünya iqtisadiyyatına uyğunlaşan Azərbaycan Respublikasında bank fəaliyyətinin effektivliyinin artırılması aktual problemlərdən biridir ki, onun həll edilməsi də nəinki bank sistemlərinin stabilliyinə həm də bu sektorun gələcək zamanlarda daha yaxşı inkişaf eləməsinə imkan verir (Əliyev M.F. 2017:s.120).

Ümumilik inkişaf istiqamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Müstəqil səlahiyyətin dövr edilməsi: Pul siyasəti fəaliyyətləri siyasi cəhətdən həssas ola bilər. Bu səbəbdən onları müstəqil bir vasitəçiyə həvalə etməklə, onları siyasi təzyiqdən təcrid etmək artıq səciyyəvi xarakter daşıyır. Müstəqillik mərkəzi banka o məqsədlə verilir ki, mərkəzi bankın səlahiyyətləri ictimai rifahı təmin etmək üçün istifadə edilsin və mərkəzi bankın cavabdeh olması təmin edilsin. Bu, müxtəlif

səlahiyyət orqanlarının, o cümlədən hökumət və mərkəzi bankın rol və vəzifələrini müəyyən edən qanunvericilik çərçivəsində həyata keçirilir.

Hədəflərin müəyyən edilməsi: Məzənnə sabitliyi son 10 ildə qəbul edilmiş əksər mərkəzi bank qanunvericiliyinin əsas məqsədlərindəndir. Bu birtiplilik, geniş ictimai və əqli ümumrazılaşmadan irəli gəlir, bunun sayəsində aşağı, sabit inflyasiya yüksək, davamlı həqiqi artımı təmin edir və bu, mərkəzi bankların əldə edəcəkləri gözlənilən bir hədəfdir. Buna baxmayaraq, siyasətçilərdən məzənnə sabitliyi hədəflərinə çatmaları üçün tələb olunan üfüqi dəyişmə kimi mexanizmlər də mövcuddur və onlar real iqtisadi təsirlərin və ya məzənnə və ya maliyyə sabitliyi mülahizələrinin rol oynamasına imkan verir. Bəzi qanunverici orqanlar bu digər məqsədlərin rolunu açıq elan edirlər; bəziləri mühakimə üçün əhəmiyyətli yer buraxır; digərləri isə yeganə məqsədin məzənnə sabitliyi olduğunu ciddi şəkildə ifadə edərək məzənnə sabitliyinin təmin olunmasına təsir göstərəcək digər mülahizələrin əhatə dairəsini məhdudlaşdırır.

Qəti şəkildə müəyyənləşdirilmiş hədəflər, ərarları siyasi təsirlərdən təcrid edə bilər, eyni zamanda da təsir gücünü məhdudlaşdırır, diqqəti cəmləyər və müstəqil mərkəzi bankirlərin hesabatlılığını təkmilləşdirər. Yenə də göstərilən məqsədlər siyasi cavabların fərqli vəziyyətlərə uyğunlaşdırılması üçün istisnaları azaldır. Getdikcə artan ölkələr nizamnamə məqsədlərinin spesifikliyini artırmaq üçün siyasət strategiyasının rəsmi açıq bəyanatlarından istifadə edir, lakin bəzi istisnalara imkan verir. Bu siyasi bəyanatlar, mərkəzi bank və hökumət arasında razılaşdırıla bilər və ya onlar mərkəzi bankın və ya hökumətin pul siyasətinin vəzifəsini qanunla və mövcud vasitələrlə həyata keçirməsinin birtərəfli şərhə ola bilər.

Məzənnə rejimi: Pul siyasəti çərçivəsinin seçimi, məzənnə rejiminin seçimi ilə sıx bağlıdır. Seçilmiş çərçivədəki pul siyasəti qərarlarına məzənnə siyasətinin qərarları təsir göstərə bilər. Bununla belə, mərkəzi banka verilən pul siyasəti rolunun onun məzənnə rolundan fərqlənməsi nadir hadisə deyil. Makroiqtisadi siyasətin bu iki istiqaməti arasında uyğunsuzluq potensialı məlumdur, lakin əksər hallarda bu,

mərkəzi bankın məqsədləri dəqiqləşdirilərkən aydın şəkildə həll edilməyib. Mərkəzi banklar, demək olar ki, hər zaman məzənnə rejiminin seçilməsində və məzənnə siyasətində iştirak edirlər, lakin onların nadir hallarda bu qərarları birtərəfli qaydada qəbul etmək üçün rəsmi səlahiyyətləri olur.

Mərkəzi bank, əksər hallarda maliyyə bazarlarına yaxınlığı və texniki təcrübəsi nəzərə alınmaqla, məzənnə siyasətinin həyata keçirilməsi üzrə vasitəçi kimi təyin olunur. O, həmçinin müdaxilə ehtiyatını təmin etmək məqsədilə istifadə olunan xarici valyuta aktivlərinin ehtiyatlarını da idarə edə bilər. Mərkəzi bankın deyil, başqa bir vasitəçinin ehtiyat rəhbəri kimi fəaliyyət göstərdiyi bir neçə halda, təsisatların həddləri boyunca gözləntilərin təmin edilməsi xatirinə məqsədlərin daha aydın bir açıqlaması - məsələn, gəlirə deyil, likvidliyə üstünlüyün verilməsi inkişaf etdirilə bilər. Müdaxilə ehtiyatı ehtiyaclarından daha çox ehtiyata malik olan ölkələr, idarəetməni başqa bir vasitəçiyə təhvil verir və ya gəlir yönümlü hədəfləri dəstəkləmək üçün xüsusi idarəetmə strukturları yaradırlar.

Maliyyə sabitliyi ümumiyyətlə mərkəzi bankların əsas hədəflərindən biridir. Lakin, məzənnə sabitliyi hədəfi ilə müqayisədə maliyyə sabitliyi məqsədi qanunvericilikdə daha az rəsmiləşdirilir; burada onun nəyi əsas tutduğunu başa düşmək daha mübahisəlidir; və onun ifadə etdiyi potensial funksiyalar dairəsi daha genişdir. O, ən azı, sabitlik mülahizələrini nəzərə alaraq və təcili likvidlik yardımı göstərməyə hazır olaraq bank sistemi ehtiyatlarını idarə etməyi özünə daxil edir. Bundan əlavə, o, ümumiyyətlə ödəniş sisteminin sabitliyini təşviq etməyi də özünə daxil edir. Bir çox mərkəzi banklar həm də ehtiyat siyasətinin işlənilib hazırlanması, qurum və bazarların tənzimlənməsi və nəzarəti, maliyyə gərginlikləri barədə məlumatların təhlili və yayılması, maliyyə sisteminin inkişafına köməklik etməkdə də iştirak edir.

Maliyyə sistemi likvidliyinin idarəedilməsi və son instansiyanın kreditoru:
Maliyyə stresləri dövründə, nizamlı likvidliyin idarə edilməsinin, pul şərtlərini

nəzərdə tutulduğu kimi saxlaması üçün ümumi maliyyə sisteminə ehtiyatlar əlavə etməsinə belə baxmayaraq, maliyyə qurumunun banklararası bazardan kifayət qədər vəsait ala bilməməsi riski yaranır. Bu, bəzi hallarda bu uğursuzluğa səbəb ola bilər. Mərkəzi bank, ümumiyyətlə, belə bir vəziyyətdən xəbərdar olan ilk dövlət sektoru vasitəçiliyi olur və ilk mərhələdə mümkün təcili likvidlik yardımını da daxil olmaqla problemin həllinin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan mövqeni tutur.

Fövqəladə likvidliyin genişləndirilməsi potensialı, son instansiya kreditoru rolu, bütün mərkəzi banklar üçün ümumi olsa da, fərqli yollarla başa düşülür və tətbiq olunur. Mövcud böhran şəraitində mərkəzi banklar maliyyə sisteminə müstəsna miqdarda likvidlik təmin etmiş, vəziyyəti sabitləşdirməyə və likvid təşkilatların müflisləşməsinin qarşısını almağa kömək etmişdir. Bu fəaliyyətlər həm mərkəzi likvidlik menecerləri, həm də son instansiya kreditoru olaraq mərkəzi bankları cəlb etmişdir. Nəticədə, iki rol arasındakı fərq bir qədər qarışıq olur, bu da bəzi idarəetmə problemlərini gündəmə gətirir. Geniş miqyaslı likvidlik dəstəyi yaxşı təminatın mövcudluğunu tükəndirə bilər və mərkəzi bankın balansını və hətta dövlət maliyyəsini zəiflədə biləcək riskləri qəbul etməsinə səbəb olur. Maliyyə mənbələri və vaxt təmin etməklə, təcili kreditlər çətin vəziyyətdə olan qurumun vəsaitinin daha da tükənməsinə səbəb ola bilər. Bundan sonrakı itki öz növbəsində əmanətlərin sığortalanması agentliyi və ya dəstəyin zəruri olduğu təqdirdə hökumət tərəfindən son kreditorların üzləşdikləri xərcləri artırma bilər. Fövqəladə kreditlərin mövcudluğu vergi ödəyicisinin vəsaitlərinin istifadə olunma ehtimalını artırma bilər və buna görə də təzminat tənzimləməsini tələb edilə bilər. Bütün bu səbəblərə görə hökumətlər və xəzinədarlıq, mərkəzi bankların çətin vəziyyətə düşən təşkilatlara kredit verməsi ilə bağlı qərarlarına yüksək maraq göstərir. Bununla yanaşı, hökumətin likvidliyi təmin etmək barədə mərkəzi bank qərarlarında iştirakına dair müxtəlif fikir və ənənələr mövcuddur. Bəzi yurisdiksiyalarda - xüsusən də kontinental Avropada - qanun, təcili kreditlərlə bağlı qərarlarda mərkəzi bankın muxtariyyətini qoruyur. Digər tərəfdən,

likvidliyin təmin edilməsi, xüsusən verilən borcun həcmi və əhəmiyyəti artdıqca hökumət ilə sıx şəkildə razılaşdırılır.

Ödəmə sisteminin sabitliyi: Mərkəzi banklar, ödəniş və hesablaşma prosesinin mərkəzində dayanır. Aspektlərin digər banklarla bölüşülə bilməsinə baxmayaraq, ödəniş və hesablaşma sistemlərinə nəzarət, demək olar ki, həmişə mərkəzi banka həvalə edilmiş bir funksiyadır. Mərkəzi banka öhdəliyin verilməsi aşkar şəkildə olur, ümumiyyətlə, qanunda öz əksini tapır; lakin bəzən mərkəzi bankın ödəniş və hesablaşmaya yaxınlığı və funksiyanın başqa vasitəçiyə açıq bir şəkildə dövr edilməməsi nəticəsində gizli qala bilər.

Tənzimləmə səlahiyyətləri, xüsusi sahiblərdən və ödəniş sistemlərinin operatorlarından siyasi maraqlara uyğun olmalarını tələb etmək üçün istifadə edilə bilər. Lakin inandırma ən çox istifadə olunan bir vasitədir. Bir çox yurisdiksiyada istifadə olunan başqa bir yanaşma, mərkəzi bankın əsas ödəmə sistemlərinə sahib olması və işlətməsidir.

Maliyyə sabitliyi: Bütövlükdə maliyyə sisteminin sabitliyi üçün rəsmi mərkəzi bank öhdəliyi, müəyyən bir mərkəzi bankın və ya bazarların və ya xidmət təminatçılarından baxışlarından və nəzarətindən fərqli olaraq getdikcə daha çox yayılır. Mərkəzi bankların yalnız az bir qismi öz qanunları çərçivəsində belə bir məsuliyyət daşıyırlar. Buna baxmayaraq, maliyyə sabitliyinin ictimai əhəmiyyətini, bunun üçün məsuliyyət daşıyan başqa bir qurumun olmamasını və mərkəzi bankların üzərinə götürdüyü əlaqəli funksiyaların toplanmasını nəzərə alsaq, demək olar ki, bütün mərkəzi banklar bunu qanun qarşısında məsuliyyət daşımadan təcrübədə tətbiq etdiklərini qəbul edirlər.

Maliyyə sabitliyi funksiyası üçün idarəetmə tənzimləmələri ümumiyyətlə pul sabitliyi funksiyasına nisbətən daha az tənzimlənir. Bu, vəzifənin müəyyənləşdirilməsi üçün çətinliklər yaradan müxtəlif məsələləri əks etdirir. Məqsədlərin dəqiqləşdirilməsi özü mürəkkəb sistemdir. Bütövlükdə sistemin sabitliyi

ilə onun ayrı-ayrı hissələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə də natamam başa düşülür. Bundan əlavə, son instansiya kreditoru və müxtəlif tənzimləmə səlahiyyətlərindən başqa, sistemli maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün uyğun digər mərkəzi bank siyasi vasitələri mövcud deyil. Maliyyə sabitliyinə təsir göstərə biləcək alətlərin digər əsas rolu da var: pul sabitliyi üçün faiz dərəcələri; bazarın səmərəliliyi, istehlakçı müdafiəsi və təsisat və ya mikro sabitlik üçün maliyyə tənzimlənməsi; təsisat sağlamlığı üçün ehtiyat nəzarəti. Bu cür vasitələrdən əsas məqsədlərindən başqa digər məqsədlər üçün istifadə etmək, istər-istəməz qarşılıqlı güzəşt tələb edir.

Bu funksiyaya görə məsuliyyət hökumətlərlə bölüşülən zərurətdən irəli gəlir - beləliklə, müxtəlif dövlət qurumlarının üst-üstə düşən maraqları və hökumət qərar qəbul ediciləri ilə qarşılıqlı əlaqə, xüsusən dövlət vəsaitlərinin potensial istifadəsi ilə əlaqədar olaraq idarə edilməlidir. Səmərəli koordinasiya mexanizmləri böhranların idarə olunması üçün xüsusilə vacibdir, lakin böhranın qarşısının alınması üçün də aktualdır. Formal, strukturlaşdırılmış koordinasiya mexanizmləri daha çox yayılmışdır - baxmayaraq ki, mənşəyi və forması proqnozlaşdırılmayan böhranların mövcudluğuna cavab olaraq onların şərtləri dəyişdirilə bilər.

Maliyyə tənzimlənməsi, ehtiyat siyasəti və ehtiyat nəzarəti: Maliyyə sistemi üçün qaydaların hazırlanması barədə məsləhət verməkdən əlavə, mərkəzi banklar həm də öz əməliyyatları zamanı qarşı tərəfin riskini qiymətləndirmək ehtiyacı səbəbindən bank nəzarəti üçün də müəyyən dərəcədə məsuliyyət daşıyırlar. Bu vəzifə çox vaxt qanuni deyil, qeyri-rəsmi xarakter daşıyırdı. Normal olaraq mərkəzi banklardan kredit götürməyən digər maliyyə vasitəçiləri (əmanət müəssisələri, kredit ittifaqları, birja, sığorta şirkətləri və.s), ümumiyyətlə digər qurumlar tərəfindən nəzarət altına alınmışdır. Son onilliklərdə ehtiyat nəzarət vəzifələri tez-tez rəsmiləşdirilərək nizamnamələrə daxil edilmişdir və bəzi ölkələr müxtəlif formalarda olan maliyyə qurumlarına nəzarəti vahid bir qurum daxilində birləşdirməyə başladılar ki, bu da bəzən mərkəzi bankdır, lakin əksər hallarda mərkəzi bank deyil. Mövcud böhran

mərkəzi bankların maliyyə qurumlarına nəzarətdə nə dərəcədə iştirak etməsi ilə bağlı suallar doğurdu. Mərkəzi banklar maliyyə sistemindəki gərginliyə cavab olaraq önəmli yerdədirlər, böyük ölçüdə dəstək verirlər. Bununla birlikdə, müstəsna şərtlərlə borc vermək qərarının verilməsi və yaranan riskləri idarə etmək, nəzarətlə əlaqəli yaxın münasibətlər vasitəsilə əldə edilən anlayışları tələb edir. Mərkəzi banklar daha çox makro ehtiyat yanaşması tətbiq etməklə sistem riskləri ilə mübarizə aparmaqda əsas rol oynayacaqlarsa, sistemə əhəmiyyətli qurumlara daha yaxından nəzarət etmək lazım gələ bilər. Bəzi ölkələrdə, nəzarətin mərkəzi bankdan alınmasına gətirib çıxaran müxtəlif məsələlər də aktual olaraq qalır. Bir çox idarəetmə qərarları, təsisat tənziqləməsi və nəzarətin mərkəzi bankda yerləşdirilməsini dəstəkləyir. Hökumət və digər ictimai sektor qurumları ilə münasibətlər (koordinasiya, hesabat və hesabatlılıq üçün) xüsusilə pul siyasəti funksiyası baxımından fərqlənəcəkdir.

Mərkəzi banklar əksər hallarda maliyyə sabitliyi və pul siyasəti məqsədlərindən başqa digər funksiyaları da yerinə yetirirlər. Bunlara kommertsiya banklarına bank xidmətlərinin və hökumətə maliyyə vasitəçiliyi xidmətlərinin təqdim edilməsi; maliyyə infrastrukturunun təmin edilməsi; maliyyə sektorunun inkişafı və təşviqi; və fiziki şəxslərin maliyyə müqavilələri ilə əlaqəli istehlakçıların müdafiəsi daxildir. Bu funksiyalardan bəziləri keçmişin mirasıdır və bir çoxu ilkin məqsədləri tamamlayır. Bir qayda olaraq əsas hədəflərə daha çox diqqət yetirməklə, bir çox ölkələr funksiyanın mərkəzi bank tərəfindən yerinə yetiriləcəyini müəyyən edərkən və əgər mərkəzi bank bu funksiyaları həyata keçirərsə, hansı dərəcədə və hansı tərzdə yerinə yetirəcəyi barədə ciddi meyarlar tətbiq edir. Əsas meyarlar aşağıdakılardır

- mərkəzi bankın əsas məqsədlərinə çatmaq üçün fəaliyyətinin vacib dərəcəsi;
- funksiyasının yerinə yetirilməsində mərkəzi bankın müqayisəli üstünlüyü;
- potensial bazar təhriflərini aradan qaldırmaq üçün xidmətlərin qiymətinin

nə dərəcədə inkişaf etdiriləcəyi; və

➤ maliyyə sektorunun inkişaf proqramı kimi fəaliyyətin müvəqqəti olaraq həyata keçirildiyi halda, çıxış strategiyasının mövcudluğu.

Potensial mərkəzi bank funksiyalarının uzun siyahısından üçü, mərkəzi bankın idarə edilməsi üçün tarixi əhəmiyyətə və vacibliyə malik olmasına görə aşağıda verilmişdir: hökumət bankçılığı, maliyyə sektorunun inkişafı və istehlakçıların hüquqlarının qorunması fəaliyyətləri.

Hökumət bankçılığı: Demək olar ki, bütün mərkəzi banklar hökumət üçün yalnız yekun hökumət tarazlığını əldə etməkdən tutmuş, tam xidmətlər göstərməyə qədər istənilən bank xidmətlərini icra edir. Hökumət işinin mövsümi və gözlənilməzliyi, bank sisteminin likvidliyində müxtəlifliklərə səbəb olur. Hökumətin borc verməsi və investisiya fəaliyyəti, maliyyə siyasətinin ötürüldüyü maliyyə bazarı və maliyyə qiymətlərinə də təsir göstərir. Hər iki səbəbə görə, mərkəzi banklar, tarixən həm qısamüddətli, həm də uzun müddətli dövlət maliyyə fəaliyyətləri ilə müəyyən dərəcədə əlaqəli olmuşdur. Pul siyasəti ilə dövlətin maliyyələşdirmə maraqları arasında ziddiyyətlər yarana bilər. Mərkəzi bank, siyasət səbəblərə görə qısamüddətli faiz dərəcələrini müəyyən bir səviyyədə saxlamaq istəyə bilər, halbuki xəzinə daha ucuz maliyyələşdirməyə üstünlük verir. Xəzinədar borc menecerləri, məzənnənin gələcək yolu (yerli və xarici valyuta maliyyələşdirməsi arasındakı balans üçün uyğun) və ya uzun müddətli faiz dərəcələri (verilən borcun faiz dərəcəsinə həssaslığı ilə əlaqəli) ilə bağlı fikirlərə də malik ola bilər və bu fikirlər mərkəzi bankın mövqeyindən fərqli ola bilər.

Hökumətin tamamilə açıq bazarlarda, bazar qiymətləri nisbətində borc aldığı normanın geniş şəkildə qəbul edilməsi, dövlət maliyyəsinin, mərkəzi bankın likvidlik idarəciliyindən ayrılmasına imkan yaratdı. Mərkəzi banklar maraqların bölüşdürülməsini təmin edən razılaşmalara əsasən hökumətlərə borc idarəetmə xidmətləri təqdim edə bilər. Bir çox hökumətlər, ixtisaslaşdırılmış borc (və bəzən

aktiv) idarəetmə ofisləri yaratdı. Bu cür idarələrin hökumətin nağd idarəetmə funksiyasını icra etmək üçün təyin edilməsi ölkələr arasında dəyişir. Burada, ziddiyyətli maraqları idarə etmək üçün rəsmi anlayışlar və ya razılaşmalardan da istifadə olunur.

Maliyyə sektorunun inkişafı: Mərkəzi banklar adətən maliyyə sisteminin inkişafını təşviq edən və dəstəkləyən aparıcı dövlət sektoru vasitəçiləri olub. Maliyyə dərinləşməsi nəinki geniş iqtisadiyyata kömək edir, həm də pul siyasətinin özünün səmərəliliyini artırır bilər. Bəzi hallarda bu rol qanunvericilikdə açıq şəkildə müəyyənləşdirilir, lakin əksər hallarda belə deyil. Rolun qanunla müəyyən edildiyi hallarda belə, konkret məqsədlər nadir hallarda ifadə edilir. Bəzi hallarda bu, təşviq rolunun hara qədər getməsi ilə bağlı qeyri-müəyyənliyə səbəb olur. Maliyyəçilər tərəfindən qəsblərin mövcudluğundan qorunmaq, mərkəzi bankların müvafiq qərar qəbul etmə qaydalarının qurulmasına təsir göstərir.

İstehlakçı müdafiəsi: Bir çox ölkələrdə maliyyə xidmətləri istehlakçılarının müdafiəsi zamanı, mərkəzi bankların onların müvafiq məlumatlara, ədalətli davranışa və təhsilə çıxışlarının təmin edilməsində böyük rol var. Bəzi hallarda onların rolu xidmətlərin özünə obyektiv çıxış məsələlərinə də aid edilir. Müasir dövrdə yaradılan mərkəzi bankların əksəriyyəti tamamilə dövlətə məxsus olan dövlət qurumlarıdır. Bəzi köhnə mərkəzi banklar özəl kommersiya banklarından yaranır və daha az dərəcədə özəl səhmdarlıqlarını saxlayır. Bununla belə, onların bütün vacib siyasi səlahiyyətləri şəxsi səhmdarların təsirindən qorunur. Bundan əlavə, səhmdarlar nadir hallarda maliyyə tənzimləmələri barədə öz fikirlərini bildirir, çünki maliyyə və siyasət məqsədləri ziddiyyət təşkil edə bilər. Əksər hallarda mərkəzi banklar konkret qanunvericilik maddəsi ilə yaradılır, baxmayaraq ki, onların səlahiyyətlərinə və vəzifələrinə digər qanunlar, o cümlədən konstitusiya müddəaları da təsir göstərə bilər. Bir neçə halda müvafiq qanun beynəlxalq müqavilədə öz əksini tapır. Mərkəzi bank qanunları, mərkəzi bankın rol və vəzifələrini kodlaşdırır, məqsədləri müəyyənləşdirir,

müstəqillik dərəcəsinə təyin edir və mərkəzi bankın hesabatlılığının xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Bununla yanaşı, mərkəzi bankın səlahiyyətlərinə, o cümlədən əməliyyatların aparılması və inzibati tədbirlərin görülməsi, qaydaların verilməsi və ittiham və cərimələrin tutulması kimi səlahiyyətlər də daxil edilir. Onlar mərkəzi bankın hökumətlə əlaqəsini və muxtariyyət dərəcəsinə müəyyənləşdirirlər.

Əsasnamələrdə yer almış təhlükəsizlik tədbirləri, mövcud siyasi anlayışa istinad edənlərə nisbətən daha davamlı ola bilsə də, mərkəzi bank muxtariyyəti nəticədə cəmiyyətdə mərkəzi bankın düzgün rolu, vəzifələri və iş rejimi haqqında geniş razılığa əsaslanmışdır. Bunlar elə bir hallardır ki, belə bir geniş razılaşma, mərkəzi bankların qanunvericilikdə təsbit olunmamış de-fakto səlahiyyətlərini yaxşı yerinə yetirməsi üçün əsas yarada bilər. Bu cür şərtlər pul, məzənnə, maliyyə və struktur siyasətləri arasında ardıcılıq üçün bir mühit yaratmağa kömək edir. Mövcud böhran, cəmiyyətdə mərkəzi bankın rolu və müxtəlif iqtisadi siyasətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə dair geniş razılığa təsir göstərə bilər, amma bu cür dəyişikliklərin olub-olmayacağını və olacağı təqdirdə hansı formada olacağını öncədən müəyyən etmək mümkün deyil.

Müvafiq makro iqtisadi siyasi tənzimləmələr: Pul siyasətini həyata keçirmək üçün müstəqil orqana, iqtisadi siyasətin digər sahələri ilə bağlı qərarlarda güzəşt edilə bilər və ya ləğv edilə bilər. Birincisi, məzənnə siyasətinin qərarları pul siyasətinin seçimlərini əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırı bilər. Əksər ölkələrdə rəsmi tənzimləmə əvəzinə tərəddüdlü anlayışlar iki siyasət arasında uyğunluğu təmin edir.

İkincisi, maliyyə siyasətinin pul siyasətindən üstün olması bir çox ölkədə problem olmuşdur. Mərkəzi bankın qiymət sabitliyini qorumaq qabiliyyətini artırmaq üçün hazırlanan pul siyasəti tənzimləmələrinin islahatları, heç də həmişə maliyyə siyasətinə daha çox intizam gətirən islahatlarla müşayiət olunmur.

Hökumətin pul maliyyələşdirməsində məhdudiyyətlər: Hökumətin inflyasiya maliyyələşdirilməsinə qoyulan məhdudiyyət, maliyyə üstünlüyünün qarşısını alan bir

vasitədir. Bir sıra ölkələrin qanunvericiliyi ya mərkəzi bankın hökumətə birbaşa borc verməsini qadağan edir, ya onu çox müstəsna hallarla məhdudlaşdırır və ya dəqiq kəmiyyət hədləri qoyur. Çox vaxt məhdudiyyətlər siyasət müstəqilliyi olan və hökumətə borc vermək məcburiyyəti olmayan mərkəzi bank tərəfindən ifadə edilir.

Qərar vericilikdə muxtariyyət və məsləhət hüququ: Qanunverici müddəalarla təmin edilmiş bir təminatda, mərkəzi bankın öz funksiyalarını yerinə yetirərkən hökumət və ya özəl qurumdan təlimat istəməyini və ya götürməyini qanun pozuntusu halına gətirməkdir. Alternativ olaraq, hər hansı bir belə fəaliyyətin tam ictimaiyyətin nəzərinə çatdırılmasını tələb edən müddəalar, əsassız təzyiq təhlükəsini azaldır.

Mərkəzi bankın ona təsir edən qanunvericiliklə bağlı məsləhətləşmə hüququnun təmin edilməsi, yeni bir qanunun qoyulmuş hədəflərə çatmaq qabiliyyətinə zərər vurma riskini azaldır. Ən əhəmiyyətli, bu cür məsləhət hüquqları, hətta qərarlar digərləri tərəfindən qəbul edilsə də, mərkəzi qərarqahların, valyuta məzənnəsi rejiminin seçilməsi və maliyyə sisteminin qorunması ilə bağlı qərarlarda, mərkəzi bankın iştirak etməli olduğunu göstərir.

Təyinat prosedurları: Mərkəzi bank işçiləri necə seçilir; kimə beyət borcu olduqlarını hiss edirlər; işdən çıxarılma səbəbləri və kim tərəfindən - hamısı mərkəzi bankın muxtariyyətinə təsir göstərən vacib amillərdir. Bu səbəbdən, vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilməsi qaydaları ümumiyyətlə qanunvericilikdə müəyyən edilir. Əksər ölkələrdə yüksək səviyyəli mərkəzi bankirlər üçün peşəkar və şəxsən ixtisaslı olmağı və maraqlar toqquşmasına səbəb olacaq fəaliyyətlərdən çəkinmələrini tələb edən müddəalar mövcuddur. Müvafiq olmayan təyinatlar əleyhinə daha çox istifadə olunan müdafiə, iki mərhələli, mərkəzi bank rəhbərlərinin və siyasət quruluşu prosesində iştirak edən digər şəxslərin hökumət başçısı tərəfindən təyin edildiyi “ikiqat veto” proseduru, lakin bu, sonra milli qanunverici orqan tərəfindən təsdiqlənməlidir. Demək olar ki, hər yerdə bir qubernatorun təyin edilməsi həm siyasi, həm də texniki bir seçimdir və buna görə də hökumətin iştirakını tələb edir. Təyin

olunduqdan sonra qubernatordan və digər yüksək səviyyəli mərkəzi bankirlərdən qurumun mandat hədəflərinə uyğun çalışmaları gözlənilir.

Səlahiyyət müddətinin təmini: Qərar qəbul edicilər üçün səlahiyyət müddətinin təmini, şəxsin siyasi təzyiqlərə qarşı həssaslığını azaltmaqla onları əsassız xarici təsirdən qorumağa kömək edir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aparılan statistik analizdən bəzi nəticələr əldə edilir:

1. AR-nın maliyyə sektoru mərkəzi bankdan, kommersiya banklarından, bank olmayan kredit təşkilatlarından, kredit ittifaqlarından, investisiya şirkətlərindən, sığorta şirkətlərindən, milli depozit mərkəzindən və digər maliyyə qurumlarından ibarətdir. AR-da maliyyə sahəsi əsasən ümumi aktivlərin təxminən 95% -nə sahib olan banklar tərəfindən idarə olunur.

2. 2020-ci ilin ən son məlumata görə, Azərbaycanda 28 özəl bank və 14 xarici bank olmaqla 2 dövlət bankı var. Mülkiyyət kapitalı 50% -dən çox olan bankların sayı 7-dir, 50% -dən az olan bankların sayı 7-dir, xarici bankların yerli filiallarının sayı 2. Banklarımızın 508 filialı və 133 şöbəsi var. Bankdakı işçilərin sayı 19,460 nəfərdir. Azərbaycanın dinamik inkişafı və investisiya cəlbəediciliyi səmərəli, sabit və çevik bank sisteminin yaranması və fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəlidir. Belə bir sistemin yaradılması 1990-cı illərin ortalarından başlayaraq davam edən bazar islahatlarının əsas məqsədlərindən biri elan edildi. Bank sisteminin inkişafı xarici tərəfdaşlar tərəfindən uyğun maraq doğurur. 2007-ci ildən etibarən kapital ixracının tədricən liberallaşdırılması prosesi başladı, bununla təsdiqləmə bazası bildiriş bazası ilə əvəz olundu. 1 yanvar 2004-cü ildən etibarən ölkə xarici banklar üçün açıq elan edildi və iştirakla bağlı bütün məhdudiyyətlər qaldırıldı.

3. Bankların əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri olan banklar tərəfindən verilən kreditlərin struktur təhlilini nəzərə alaraq, 2019-cu il statistikasına əsasən banklar tərəfindən 15,1 milyard manat kredit verilmişdir. Kreditlərin ən çox hissəsi strukturlaşdırılmış ev təsərrüfatları olub, ümumi kreditlərin 44% -ni, ümumi kreditlərin 16% -ni təşkil edən 2.3 milyard manatdan çox kreditləri olan ticarət və xidmət sahələrini əhatə edir. 2018-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə müqayisədə ev təsərrüfatlarına verilən kreditlərin nisbəti artdı (41% -dən 44% -ə), ticarət və xidmət sektoruna verilən kreditlər nisbi nisbətdə azaldı (18% -dən 16% -ə). Əvvəlki ildə

verilən kreditlərin ümumi həcmi 13 milyard manat idi. Ümumi dəyişikliyin təxminən 1,5 milyard manatı (2,1 milyard manat) ev təsərrüfatlarının kreditləri hesabına olmuşdur. Digər sektorlara baxmayaraq, nəqliyyat və rabitə sektoruna verilən kreditlər 2018-ci ilə nisbətən 2019-cu ildə azalıb

4. Mərkəzi Bank əvvəllər xarici ehtiyatlarını sataraq manatı qabaqlayır. Bir il ərzində, 2014-cü ilin iyulundan 2015-ci ilin dekabrına qədər ehtiyatlar 15,2 milyard dollardan 5,1 milyard dollara qədər azaldı. Devalvasiyadan sonra manat əvvəlki iş günündə 18 dekabrda dollara nisbətə 1,05, fevralda isə dollara nisbətə 0,78 səviyyəsində idi. Devalvasiyanın təsirindən sonra 19 bank bağlandı və əksər bankların maliyyə vəziyyəti pisləşdi. Əvvəlcə bankların 2016-cı ilin dekabrından bu günə qədər məcmu balans hesabatındakı rəqəmləri təhlil edək. Bu məqsədlə, Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Təşkilatının 2020-ci ilin Yanvar ayında ləğv edilmiş hesabatlarından istifadə etmək daha yaxşıdır. Konsolidə edilmiş hesabatlara istinad edərək, bankların 2018 və 2019 ilə müqayisədə aktivlərinin 10% artdığını görürük. 2019-cu ildə bank aktivləri 29 milyard manatdan 32 milyard manata yüksəldi. 2016-cı ilin dekabrından bəri 4% artım var. Başqa sözlə, bank aktivləri 1,2 milyard manat artdı. 2017-ci ildə bank sektorunun cəmi aktivləri 27,9 milyard manata düşdü. 2017-ci ildə aktivlərin azalması, kreditlərin azalması ilə izah edilə bilər, çünki müştərilərə verilən kreditlər son dörd ildə ümumi aktivlərin orta hesabla 40% -ni təşkil edir. Sonrakı illərdə 5.6% artan cəmi aktivlər 2018-ci ildə 29.5 milyard manata çatdı və 10,9% artaraq 32,7 milyard manat kapitallaşdırılıb.

5. Bankların mənfəətinin əsas hissəsini təşkil edən müştərilərə xalis kreditlərə əl ataraq, xalis kreditləşmə 2018-ci ildən bəri 20,6% genişləndi. 2016-cı ilin dekabr ayına nisbətən 2019-cu ildə banklarımızın xalis kreditlərinin payı azaldı. 6% -dən 794 mln. Müqayisə etdiyimiz və 2017 və 2019-cu illər arasında, 2019-cu ilin dekabr ayında banklarımızın xalis kreditlərinin xalis hissəsi 36,4% artaraq 9 milyard 861 milyon manata çatdı. 2016 və 2017 ilə müqayisədə xalis avanslar 30,7% azalıb. Bu

çürümə kreditlərin azalması ilə aydınlaşdırıla bilər. Dezams müddəti başa çatdıqdan sonra, 2016-cı ildə banklar tərəfindən verilən avansların tam həcmi, 2015-ci ildə bankların verdiyi 21.7 milyard manatdan fərqli olaraq 16.4 milyard manata düşdü. Bankların belə marağının kəskin azalması ilə izah edilə bilər. qanunla icazə verilən ən aşağı əmək haqqı, rəsmi peşə, insanlara təminat və büdcə nəticələri, köhnəlmədən bəri kredit almaq və qanuni elementlərin likvidliyi. Bundan əlavə, şəxslərin aşağıdakı gözlənilən ucuzlaşma təəssüratı ABŞ dollarının avansında tələb olunan azalmaya səbəb oldu. Kreditlər üzrə maliyyələşdirmə xərclərinin az olmasına baxmayaraq, 2017-ci ildə borcun azalması qaçılmaz idi. Mərkəzi Bankların ölçülə bilən hesabatında göstərildiyi kimi, 2015-ci il üçün milli puldakı avanslar üzrə normal maliyyələşdirmə xərcləri insanlar üçün 17,5%, qanuni elementlər üçün 9,7% və 2016-cı il üçün azalmışdır. Azərbaycan manatı ilə normal kredit xərcləri 15,7% təşkil etmişdir. və 8.6%. Ayrı-ayrılıqda 2016, 2017-ci ildə 16,3% və 8.9%, 2018-ci ildə 17.1% və 9.3%, 16.96% və 2019-cu ildə 8.97%. Qanuni maddələr və insanlar üçün xarici nağdsız avanslar üzrə maliyyələşdirmə xərcləri 2015-ci ildə 20,7% və 10.8%, 2016-cı ildə 16% və 5.6%, 2017-ci ildə 16.5% və 6.8%, 2018-ci ildə 14.7% və 6.1%, 2019 8.87% və 5.38% idi.

6. 2016-cı ilin dekabrından 2019-cu ilin dekabrına qədər bank öhdəliklərində 5% azalma var. Çürümənin məqsədi pul müəssisələri tərəfindən qoyulan mağazaların azalmasıdır. 2016 və 2017-ci illəri nəzərə alaraq təxminən 18% azalma var.

7. İnsanların və qanuni elementlərin mağazaları tam öhdəliklərin 75,7% -ni təşkil edir. Ailə vahidləri mağazalarının qiyməti 2018-ci ildən 2019-cu ilə qədər 2.8% artaraq 24.3% artdı. 2016-2019 dövrünü əhatə edən yuxarı bir model var.

8. Fiziki şəxslər üçün milli valyutadakı əmanətlər üzrə orta faiz dərəcəsi 2016-cı il üçün 10,3%, 2017-ci il üçün 11,6%, 2018-ci il üçün 10% və 2019-cu il üçün 9,76% təşkil etmişdir. Milli valyutada olan hüquqi şəxslər üçün 3.91%, 5.82%, 2016, 2017, 2018 və 2019-cu illərdə müvafiq olaraq 5.53% və 4.77%. Fiziki şəxslər üçün

xarici valyutadakı əmanətlər üzrə faiz dərəcələri 2016-cı ildə 5,4%, 2017-ci ildə 3,7%, 2018-ci ildə 2,7% və 2019-cu ildə 2,45% təşkil etmişdir. Hüquqi şəxslər üçün biri 2016-cı il üçün 3,34%, 2017-ci il üçün 1,41%, 1,43% təşkil etmişdir. 2018 və 2019 üçün 1.26%

9. 2016-cı il banklarımızın məcmu kapitalı 1 milyard 910 milyon manat idisə, 2019-cu ildə bu rəqəm 4 milyard 734 milyon manat təşkil etdi, yəni son 3 ildə bankların məcmu kapitalı 148% artdı. Əsas səbəb daha çox bölüşdürülməmiş mənfəətə səbəb olan mənfəətin artması, kapitalın artması ilə nəticələndi. Eyni zamanda, 2015-ci ilin devalvasiyasından sonra Mərkəzi Bank banklardan nizamnamə kapitalını artırmağı tələb edərək kapitalın 2016-2019-cu illər ərzində artdığını izah etdi. Yerli bankların 2019-cu il üçün göstəriciləri noyabr ayına nisbətən dekabr ayında düşür, noyabrda 576 milyon manat, dekabrda 537 milyon manat gəlir əldə edir. 2019-cu ilin birinci rübündə bank sektorunun 124 milyon manatlıq mənfəəti 2019-cu ilin son rübündə təxminən 3 dəfə artaraq 537 milyon manata çatdı. 2016-cı ildə banklar bütövlükdə 1,7 milyard manat zərər çəkib. 2017-ci ildə banklar yaxşı fəaliyyət göstərdilər və 884 milyon manat mənfəət əldə edildi. Təəssüf ki, həmin ildən sonra banklarımızın mənfəəti 68,4% azalıb. Mənfəətin kəskin azalmasına səbəb faizsiz xərclərin artmasıdır. 2018-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə mənfəət 537 milyon manata çevrildi. Yüksələn faiz gəlirləri və düşən faiz xərcləri 2019-cu ildə daha çox qazanc gətirmişdir.

10. Maliyyə dayanıqlığı nisbəti olaraq bilinən birinci dərəcəli kapital adekvatlığı nisbətinə toxunaraq, 2016 ilə 2019 arasında dövr ərzində bir yaxşılaşma müşahidə olunur. Bu nisbət 2016-cı ildə 6.7%, 2019-cu ildə 18.7% oldu. Bazel III uyğun olaraq minimum tələb olunan birinci dərəcəli kapital adekvatlığı nisbəti 6%. Bütövlükdə bankların nisbəti minimum tələbi ödəyir. Birinci dərəcəli kapital adekvatlığı əmsalı bankların əsas kapitalını risk ölçülü aktivlərinin məcmusu ilə ölçür. 1-ci dərəcəli kapitalın adekvatlığı əmsalı bankların maliyyə gücünün əsas

göstəricilərindən biri hesab olunur və nisbət banklar üçün Bazel III uyğun olaraq tənzimləyici meyar kimi götürülmüşdür.

11. Məcmu kapital adekvatlığı əmsalı bankların məcmu kapitalının onların ümumi risk ölçülmüş aktivlərinin bir hissəsi kimi ifadəsidir. Bu nisbət həm də maliyyə dayanıqlığı nisbətlərindən biri olaraq bilinir. Bu nisbət 2016-cı ildə 7.7% idi və hər il artaraq 2019-cu ildə 20.20% -ə çatdı. Bazel III uyğun olaraq bankların məcmu kapital adekvatlığı əmsalı ilə bağlı minimum tələbi, Azərbaycanın bank sektoru tərəfindən qarşılanan 8% -dir.

12. Kreditlər-aktivlər nisbəti bankların cəmi kreditlərinin məcmu aktivlərə nisbəti ilə ölçülür. Bu nisbət daha yüksəkdirsə, bu, bankın likvidliyinin kifayət qədər yaxşı olmadığını və bankın daha çox defolt vəziyyətinə düşdüyünü göstərir. Azərbaycanın çörəkçilik sektoruna nisbət 2016-cı ildə 45,31%, 2017-ci ildə 35,32%, 2018-ci ildə 37,79% və 2019-cu ildə 41,11% təşkil etmişdir. Ən aşağı faiz 2017-ci ildə son dörd illik dövrü nəzərə alaraq müşahidə edilmişdir. Bu, borcların silinməsi və verilən kreditlərin azalması ilə əlaqədardır.

13. Aktivlərin gəlirliliyi (ROA) nisbəti investorların müəssisələrin gəlirliliyini qiymətləndirmək üçün sərbəst istifadə etdiyi gəlirlilik nisbətidir. Vergidən sonra mənfəətin şirkətin ümumi aktivlərinə bölünməsi ilə hesablanır. Bu şirkətin mənfəət əldə etməsində nə qədər səmərəli olduğunu ölçür. ROA, zərər nəticəsində 2016-cı ildə -5,3% idi. Növbəti ildə 3.17% olmuşdur, sonra 2018-ci ildə 0.95% -ə düşdü və 2019-cu ildə 1.64% -ə yüksəldi. İlk baxışdan bu nisbətin çox aşağı olduğunu və bankların aktivlərini səmərəli idarə edə bilməyəcəyini düşünmək olar, ancaq nisbət varsa Avropadakı sənaye orta ilə müqayisədə bu nisbətin məqsədəuyğun olduğunu görə bilərsiniz, çünki Avropada fəaliyyət göstərən bankların ROA-sı 0,1-2,2% arasındadır.

14. Kapitalın gəlirliliyi həm də gəlirlilik nisbəti investorların şirkətlərin maliyyə inkişafını qiymətləndirmək üçün müntəzəm olaraq istifadə olunur. Mənfəət əldə etmək üçün investisiya qoyuluşunun idarə edilməsində şirkətin səmərəliliyi ölçülür.

ROE, 2016, 2017, 2018 və 2019-cu illərdə müvafiq olaraq -87.28%, 23.83%, 6.85% və 11.34% oldu. 2016-cı ildə itki nisbətin mənfi olmasına səbəb oldu. Hal-hazırda 11.34% olaraq hesablanmış kapitalın gəlirliliyi investorlar tərəfindən qənaətbəxş hesab edilə bilər, çünki kapitalda ən yüksək gəlirlilik Avropa daxilində Rumıniya bank sektorunda müşahidə olunur, bu da 18,2% -dir.

15. Mənfəət nisbətlərindən biri olan xalis marja nisbəti, əldə olunan gəlirin nə qədərini mənfəətə çevrildiyini bizə xəbər verir. Sadəcə vergidən sonra mənfəəti gəlirə bölməklə hesablanır. Xalis marja 2016-cı ildə -83,63%, 2017-ci ildə 32.56% -ə yüksəlmiş, 2018-ci ildə 12.14% -ə düşmüşdür. Hal-hazırda 2019-cu il üçün nisbət 20.20% -dir ki, bu da sənaye orta səviyyəsindən aşağıdır.

Tədqiqata dair əsas təkliflər:

1. Banklarda texniki infrastrukturu ödəniş sisteminə, mühasibat sisteminə, bankların müşahidə və nəzarətinə və hüquqi infrastruktur ilə əlaqədar fəaliyyətləri təkmilləşdirilməsi

2. Dövlət banklarının özəlləşdirilməsi, əmanətlərin sığortalanması, kadr siyasəti, maaş siyasəti, banklar arasındakı iş qaydalarının müəyyənləşdirilməsi və xidmət siyasətinin (xalqla əlaqələr və reklam) mövzularında yoxlanılması, yaxşılaşdırılması və müsbət addımların atılması zəruridir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. 2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı Bakı, 26 sentyabr 2018-ci il № 508
2. Abdulayev Ş.Ə., Əsgərova R.V. (2009) Bank işi. (*monoqrafiya*) Bakı Azər nəşr,- 198 səh
3. Abdullayev Ş.Ə. (2011) Azərbaycanın bank sistemi və ya bank resuslarının idarə olunması. Bakı- Adiloğlu, - 215 səh
4. Bağirov M.M. (2003) Bank və bank əməliyyatları (*monoqrafiya*). Bakı Cıraq- 248 səh
5. Bəşirov R.A. (2014) Bank işi (*monoqrafiya*). Bakı, Nurlar, - 314 səh.
6. Əliyev M.F. (2017) Bankların inkişaf istiqamətləri (*monoqrafiya*). Bakı Azər nəşr, - 120 səh
7. Əsgərova R.V. (2016) Pul, kredit və banklar. Bakı Elm – 391 səh
8. Məmmədov Z.F. (2013) Bank fəaliyyətinin əsasları (*monoqrafiya*). Bakı Azər nəşr, -315 səh
9. Məmmədov Z.F., Zeynalov Z.N. (2010) Pul, gəlir, banklar, qiymətli kağızlar və valyuta (*monoqrafiya*). Bakı, Azər nəşr,- 248 səh
10. Sadıqov E.S. (2010) Bank əməliyyatları (*monoqrafiya*). Bakı, Elm,- 216 səh

İngilis dilində

1. Allen, F., Carletti, E., Bank Regulations Are Changing: For Better or Worse? Comparative Economic Studies 40, 2018, pp.537-663.
2. Barth, J.R., Caprio, G., Levine, R. Bank regulation and supervision: what works best? Journal of Financial Intermediation, 14, 2017, pp.305-348.

3. Berger, A.N., Bonime, S.D., Why are bank profits so persistent? The roles of product market competition, information opacity and regional macroeconomic shocks. *Journal of Banking & Finance* 25, 2018, pp.1203–1235.
4. Bikker, Jacob and Haaf, Katharina (2010). Measures of Competition in Banking Industry: A Review of Literature, Economic and Financial Modelling, Number:9, pp.53-98
5. Carletti, E. (2015) Competition and regulation in banking. In: Boot, A., Thakor, A. (ed.) *Handbook of Corporate finance, Financial intermediation and Banking*. Amsterdam: Elsevier.,- 489 say
6. Casu, B., Girardone, C., Bank competition, concentration and efficiency in the single European market, *Manchester School*, 2016, N 75, pp.441-468.
7. Chiorazzo, Income Diversification and Bank Performance, 2018, s.181-203
8. Kim, D., Santomero, A.M. Research of the main types of banking system, *Journal of Finance*, 2016, N 43, pp.1219-1233.
9. McMillan, David McMillan, Fiona. (2016) US Bank Market Structure: Evolving Nature and Implications *Journal of Financial Services Research*. (50/2).187-210.
10. Mishkin, Frederic S. (2012) *Money, Banking and Financial Markets*. New York: Addison Wesley (5th Ed.). 566 pp
11. Shahriyar Mukhtarov, Sugra Humbatova, İlgar Seyfullayev (2019) “The impact of bank credits on non-oil GDP: evidence from Azerbaijan”, *Banks and Bank Systems* Volume 14(2), pp. 120-127, doi:[http://dx.doi.org/10.21511/bbs.14\(2\)..10](http://dx.doi.org/10.21511/bbs.14(2)..10)

Türk dilinde

1. Alpergin, Pelin. (2015) *Bireysel Bankacılık*. İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği Yayınları.,356 say
2. Eyüpgiller, Servet. (2016) *Bankalarda Denetim*. Ankara: Kısmet Matbaası. -

258 say

3. Küçük, M. (2013) Bireysel Bankacılık, Otomasyon ve Türkiye’de Bireysel Bankacılık, Uzman Gözüyle Bankacılık Dergisi. -269 say
4. Öcal Tezer, Faruk Çolak. (2014), Finansal Sistem ve Bankalar. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım. – 486 say
5. Parasız, İlker. (2010), Para Banka ve Finansal Piyasalar. 7.b. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.- 589 say
6. Takan, Mehmet. (2016), Bankacılık Teori, Uygulama ve Yönetim. Ankara: Nobel. -512 say

İnternet resursları

1. [http://www.iqtisadiislahat.org/store//media/documents/konsalting/Risk_fina
l_.pdf](http://www.iqtisadiislahat.org/store//media/documents/konsalting/Risk_fina
l_.pdf)
2. www.cbar.az Azərbaycan respublikasının Mərkəz Bankının rəsmi saytı
3. <http://www.taxes.gov.az/Vergilər> Nazirliyinin rəsmi saytı
4. <https://azertag.az/store/files/news/MALIYYE%20STRATEJI%20YOL.pdf>
5. [https://www.kosgeb.gov.tr/Content/Upload/Dosya/Mali%20Tablolar/KSEP/
Kobi_Stratejisi_ve_Eylem_Planı_\(2015-2018\).pdf](https://www.kosgeb.gov.tr/Content/Upload/Dosya/Mali%20Tablolar/KSEP/
Kobi_Stratejisi_ve_Eylem_Planı_(2015-2018).pdf)
6. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/534679>
7. <https://bankavراسiya.az>, Bank Avrasiyanın rəsmi saytı
8. <https://ibar.az>, Azərbaycan Beynəlxalq bankın rəsmi saytı
9. <https://link.springer.com/article/10.1007/s00500-019-04376-7>
10. <https://www.accessbank.az/en/>, Accessbank rəsmi saytı
11. <https://www.bankrespublika.az>, Bank Respublikanın rəsmi saytı
12. [https://www.kosgeb.gov.tr/Content/Upload/Dosya/Mali%20Tablolar/KSEP/
Kobi_Stratejisi_ve_Eylem_Planı_\(2015-2018\).pdf](https://www.kosgeb.gov.tr/Content/Upload/Dosya/Mali%20Tablolar/KSEP/
Kobi_Stratejisi_ve_Eylem_Planı_(2015-2018).pdf)
13. <https://www.premiumbank.az>, Premium bankın rəsmi saytı

14. <https://www.rabitabank.com>, Rabitə bankın rəsmi saytı
15. <https://www.schwab.com/public/file/P-1624444>
16. <https://www.thinkadvisor.com/2019/04/15/harry-markowitz-talks-mpt-robos-and-where-hes-invested-now/?slreturn=20200016163458>
17. <https://www.ways2wealth.com/investing/PostId/18/modern-portfolio-theory>
18. <https://www.xalqbank.az>, Xalq bankın rəsmi saytı
19. saytı -www.stat.gov.az, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi
20. www.asb.az, ASB bankın rəsmi saytı
21. www.cbar.az, Azərbaycan respublikasının Mərkəz Bankının rəsmi saytı
22. www.gunaybank.com, Günay bankın rəsmi saytı
23. www.kapitalbank.az, Kapital bankın rəsmi saytı
24. www.pashabank.az, Paşa bankın rəsmi saytı
25. www.ziraatbank.az, Ziraat bankın rəsmi saytı
26. [www/unibank.az](http://www.unibank.az), Unibankın rəsmi saytı
27. www.yapikredi.com.az, Yapı kredi bankın rəsmi saytı -

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Bankların qeyri-faiz gəliri / min manatla.....	33
Cədvəl 2: Bankların mənfəəti /min manatla.....	34
Cədvəl 3: Bankların qeyri-faiz və faiz gəlirlərinin payı.....	35
Cədvəl 4: 2016-2018-ci illərdə Bankların qeyri-faiz və faiz gəlirləri/milyon manatla.....	36
Cədvəl 5: Aslı dəyişənlər.....	39
Cədvəl 6: Vahid kök testi.....	41
Cədvəl 7: Avtokorrelyasiya testi.....	41
Cədvəl 8: Heteroskedastiklik testi.....	41
Cədvəl 9: Reqrəsiya modeli.....	42
Cədvəl 10: Azərbaycanın 10 ən böyük bankının aktivlərinin dəyişməsi (milyon manat)	43
Cədvəl 11: Fəaliyyətdə olan bankların sayı.....	45

Diagramların siyahısı

Diagram 1: 2019-cu il Bankların aktivlərinin strukturu, milyon manatla.....	45
Diagram 2: 2019-cu il Bankların öhdəliklərinin strukturu, faizlə.....	47
Diagram 3: Bank sektorunun aktivləri, milyard manatla.....	47
Diagram 4: Kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə dinamikası, milyon AZN.....	48
Diagram 5: 2018-2019-cu illərdə Əmanətlərin regionla üzrə həcmi və faiz dərəcəsi, milyon AZN.....	49
Diagram 6: Vaxtı keçmiş kreditlərin payı (2015-2018)	50
Diagram 7: 2016-2019-cu illərdə depozitlərin həcmnin və bank öhdəliklərində	

payının dinamikası.....	51
Diagram 8: 2016-2019-cu illərdə depozitlər üzrə ortalık faiz dərəcələrinin dinamikası.....	52
Diagram 9: Əmanətlərin regionalar üzrə həcmi və faiz dərəcəsi, milyon AZN.....	53
Diagram 10: 2015-2019-cu illərdə kredit qoyuluşunda xarici valyutalarə payının dəyişməsi dinamikası.....	55
Diagram 11: 2016-2019-cu illərdə depozitlərdə arici valyutaların payının dinamikası.....	55

Sxəmlərin siyahısı

Sxem 1: Bankın daxili infrastruktur elementləri.....	24
--	----